

הרב עזריה אריאל

"לא תחנם" בהיתר המכירה

בירורים בטעמי הראי"ה להיתר מכירת הקרקע

מבוא

- א. קדושת הארץ בזה"ז לעניין לא תחנם
1. המחלוקת על קדושת הארץ בזה"ז
 2. האם איסור לא תחנם תלוי בקדושת הארץ
- ב. מכירה לגוי שכבר יש לו חניה בארץ
- ג. מכירה למוסלמי
1. מכירת קרקע לגר תושב
 2. הגדרת גר תושב לעניין איסור לא תחנם
 3. הקבלה בפני בית דין
 4. שיטת רש"י בהגדרת גר תושב
 5. שיטת הגאונים בעניין הישמעאלים
 6. שיטת הרמב"ם
 7. שיטת הראב"ד
 8. שיטת הרשב"א
 9. שיטת החינוך
 10. ראשונים נוספים
 11. שיטת הטור הב"י הב"ח והש"ך
 12. שיטת המאירי
 13. האם שיטת המאירי התקבלה בפוסקים?
 14. האם המאירי כתב כך רק מפחד הצנזורה?

סיכום

- ד. מכירה לזמן מוגבל
- ה. מכירה לצורך חיזוק היישוב היהודי
- ו. מכירה מחמת אונס
- סיכום ומסקנות

מבוא

הרב זצ"ל עסק בהרחבה באיסור לא תחנם בנוגע להיתר המכירה, אותו ביסס הרב כדרך להפקיע את מצוות השמיטה מן הקרקע על ידי מכירתה לגוי באופן זמני.¹ לשם כך דן הרב באיסור זה מצדדים שונים – על איזה גוי ואיזו מכירה מוסב האיסור – כשהוא חותר למצוא דרכי היתר למכירת הקרקע. דיון זה מופיע במבוא לספר שבת הארץ (פרק יב), בתשובות אחדות במשפט כהן (סימנים נח-סז, שנכתבו לפני פרסום שבת הארץ), ובכמה מכתבים באגרות הראיה ח"א, כולם סביב שנת השמיטה תר"ע.

ההשוואה בין מכתבי הרב (במשפט כהן ובאגרות) לבין המבוא לשבת הארץ מעוררת פליאה. במשפט כהן סימן ס (במכתב לרידב"ז מאדר תרס"ט) כותב הרב: "שאנו מסכימים להתיר את המכירה לזמן, ע"פ אותם היסודות שאנו סומכין עליהם: או מטעם... שהאיסור הוא במכירה לעכו"ם לצמיתות, או מטעם שעכשיו אין הקרקעות שלנו מכח דינא דמלכותא... או מטעם שאין הישמעאלים עובדי ע"ז". לעומת זאת במבוא לשבת הארץ (נדפס בראשית תר"ע), שלכאורה ממנו יש לצפות לפירוט כל דרכי ההיתר, הרב אינו מזכיר כלל את הטעמים הללו ("היסודות"), ותחתיהם כתב שני טעמים בלבד: מפני שהמכירה היא לגוי שכבר יש לו חניה, ומפני שבטלה קדושת הארץ. טעמים אלו, לדברי הרב עצמו שם, רק מפחיתים את האיסור מדאורייתא לדרבנן, והם בעייתיים כשלעצמם (עיין להלן פרקים א-ב; על הטעם הראשון כתב הרב עצמו, שהוא נאמר רק לחומרא, להעדיף מכירה לגוי שכבר יש לו חניה). אולם באגרותיו טעמים אלו לא הוזכרו כמעט.

נראה שבמבוא לשבת הארץ הרב לא התכוון לכתוב את כל טעמי ההיתר (שכידוע הרב לא חידש אותו, אלא ביסס אותו הלכתית וקידם את יישומו למעשה), ובחר לכתוב רק נקודות מסוימות שהתחדשו לו. אין דרך להסביר זאת, זולת דברי הרב עצמו (אגרת שיא), שבשבת הארץ "בכוונה לא סדרתי את כל הדברים בענין זה בהבנה גמורה מסודרת ועמוקה כראוי, וכמה צדדים וטעמים ברורים השמטתי לגמרי, והכל כדי שלא יקלט על ידי זה ענין ההיתר יותר מדאי, ויהיה נחשב תמיד רק להוראת שעה".² לעומת זאת במכתביו, המופנים לתלמידי

1. עיקר הדיון על היתר המכירה איננו על איסור לא תחנם, אלא על התועלת שבמכירה, האם אכן בעלות הגוי מפקיעה את מצוות השמיטה מהקרקע. לסקירת תולדות היתר המכירה וצדדיו ההלכתיים ראה "ספר השמיטה" לר"מ טוקצ'נסקי, עמ' נט והלאה, ו"לאור ההלכה" לרב זיון, עמ' קיב והלאה.

2. צא ולמד כמה ענווה יש בדבר, לפרסם היתר כזה בנימוקים שעלולים לגרום זלזול בכבודו.

חכמים באופן פרטי, כתב את הדברים במלואם. לכשנתבונן על המבוא לשבת הארץ כולו, בו הרב עוסק בהרחבה בביסוס הקולא בשביעית בזה"ז, כמדומה שעיקר חששו של הרב מפני פריצת גדר בפרסום הדברים היה לגבי איסור לא תחנם.

הבסיס המרכזי להיתר הוא הצורך הגדול של הישוב היהודי המתחדש בארץ בהיתר זה, בהיותו בראשית דרכו. על פניו, אין זה אלא שיקול חיצוני להלכה: הקושי הגדול של היישוב היהודי במצבו דאז בקיום מצוות השמיטה, הגובל בפיקוח נפש, היה שעת דחק גדולה, המצדיקה הסתמכות על דעות מקילות, וכלשונו (משפט כהן סי' סג): "שבכל מקום שנמצא על מי לסמוך בדחק עצום ונורא כזה מצוה לסמוך להקל". אולם, הצורך של היישוב בהיתר זה יש לו גם משמעות מהותית לעצם האיסור: איסור "לא תחנם" עניינו מניעת התבססותם של גויים בארץ, כלשון הרמב"ם (הל' ע"ז פ"י ה"ד): "שאם לא יהיה להן קרקע – ישיבתן ישיבת עראי היא"; ממילא, אם המכירה חיונית לקיומו של היישוב היהודי – הרי היא עולה בקנה אחד עם מגמת האיסור.

חרף הקביעה שזוהי שעת הדחק, אין הרב מסתפק בכך שנמצאו דעות מסוימות שניתן לסמוך עליהן ולהתיר. הרב מתאמץ לבסס את הסברות הללו ולתומכן בראיות מש"ס וראשונים. ואכן, סברותיו של הרב שימשו פוסקים בימינו להיתר איסור לא תחנם גם במצבים שונים לחלוטין, כגון מכירת בתי יהודים לערבים בעיר עכו בשנים האחרונות.³ לאור האמור, ספק רב האם הרב היה סומך את ידו על ההסתמכות עליו בהקשר זה.

במאמר זה נבחן את דרכי ההיתר שכתב הרב לאיסור לא תחנם על פי מקורותיהם, פעמים בארוכה ופעמים בקצרה.

א. קדושת הארץ בזה"ז לעניין לא תחנם

איסור לא תחנם הוא מן המצוות התלויות בארץ, ולפיכך הרב (מבוא לשבת הארץ פי"ב) מעלה סברה, שכשם שקדושת הארץ בטלה לעניין תרומות ומעשרות, ואין חיובם כיום אלא מדרבנן, כך גם לגבי איסור לא תחנם. ומכיוון שהאיסור מדרבנן, יש להקל בצירוף הטעמים הנוספים להלן (פרקים ג-ה). וכבר קדמו האדר"ת (במכתבו שנדפס בסוף שבת הארץ) בהעלאת הספק, האם יש איסור לא תחנם כשבטלה קדושת הארץ.

3. עיין שו"ת עטרת פז (ח"א כרך ג, חו"מ סי' יב), שהתיר זאת לאחר בירור מקיף בצדדי ההיתר לאיסור לא תחנם, בין השאר תוך הסתמכות על הרב קוק זצ"ל.

לנושא זה יש השלכה לא רק על זמן המצווה, האם היא נוהגת מדאורייתא בזה"ז, אלא גם על היקפה הגיאוגרפי: אם איסור לא תחנם אינו תלוי בקדושת הארץ, הרי הוא חל בכל גבולות א"י שבתורה; ואם הוא תלוי בקדושת הארץ, הרי שהוא מצטמצם לגבולות שהתקדשו ע"י עולי מצרים או עולי בבל.

1. המחלוקת על קדושת הארץ בזה"ז

השאלה הכללית האם בטלה קדושת הארץ שנויה במחלוקת תנאים ואמוראים (יבמות פב ע"ב), ולהלכה קי"ל שקדושה ראשונה, של עולי מצרים, בטלה. באשר לקדושה שניה, של עולי בבל, נחלקו הראשונים, ושלוש דעות בדבר: שיטת הרמב"ם (הל' תרומות פ"א ה"ה והכ"ו), שקדושה שניה קידשה לע"ל, ואעפ"כ תרומה בזה"ז דרבנן, מפני שהיא תלויה ב"ביאת כולכם". שיטת הראב"ד (תרומות שם), שקדושה שניה קידשה לע"ל ולכן תרומה בזה"ז דאורייתא, כי אין בה דין "ביאת כולכם". ושיטת ספר התרומה, שקדושה שניה לא קידשה לע"ל.⁴

בתוספות (יבמות פא ע"א ד"ה מאי) נאמר, ששאלת הקידוש לע"ל נוגעת לא רק לתרו"מ, אלא גם לכלאי הכרם, ובעקבות דברי תוס', המשנה למלך (הל' מאכ"א פ"י ה"א) מרחיב זאת אף לאיסור ערלה וחדש. בספר החינוך (מצוה רטז) משמע, שכך הדין גם לגבי מתנות עניים. לפיכך קובע הרב (במסקנתו, ע"ש היטב), שלדעת תוס', למ"ד תרומה בזה"ז דרבנן הוא הדין ללא תחנם.⁵ לעומת זאת לדעת הרמב"ם, אין להסיק מכך שתרומה בזה"ז דרבנן שגם לא תחנם דרבנן, והדבר תלוי בשאלה, האם בלא תחנם נאמר תנאי זה של "ביאת כולכם".⁶ אולם יש לציין, שבתשובה אחרת על ספק ערלה (משפט כהן סי' יב) הרב כותב, שנקטינן שערלה בזה"ז דאורייתא, ואין לצרף את סברת המל"מ הנ"ל כסניף להקל בספק ערלה. שמע מינה, שטעם זה להיתר לא תחנם נאמר לשעת הדחק בלבד.

-
4. לסיכום הדעות עיין אנציקלופדיה תלמודית ערך ארץ ישראל ציונים 128-129 והערות המהדיר לריטב"א (הוצ' מוסד הרב קוק) יבמות פב ע"ב, ציונים 81-82.
5. בגמ' בע"ז כא ע"א משמע שלא תחנם הוא מדאורייתא גם אחר החורבן, ע"ש, אבל אפשר שהכוונה שעיקרו מדאורייתא, או שהסוגיה סוברת כמ"ד שקדושה שניה קדשה לע"ל (משפט כהן סי' סח).
6. ב"לא תחנם" נאמר "כי יביאך" (דברים ז, א), והרב מסתפק האם לרמב"ם (הל' תרומות שם), שסובר ש"כי תבואו" דינו כ"בבואכם", הוא הדין ל"כי יביאך". ויש להעיר, שמצאנו "כי יביאך" עוד בשני מקומות, בשמות יג, ה לעניין קרבן פסח ושם פס' יא לעניין בכור, ושניהם אינם תלויים בביאת כולכם.

2. האם איסור לא תחנם תלוי בקדושת הארץ?

החזו"א (שביעית סי' כד) ערער על הקשר בין לא תחנם לבין קדושת הארץ. אם איסור לא תחנם נובע מקדושת הארץ, שאין עובדי ע"ז ראויים לשכון בה (מעין הדין שגויים אסורים להכנס למקדש מהחיל ופנימה), אזי יש מקום לתלות את האיסור בחלות קדושת הארץ. ברם, לדעתו עניין לא תחנם אינו נובע מקדושת הארץ, אלא זהו חלק מהמאבק הכללי של עם ישראל בעבודה זרה. וכך משמע מהרמב"ם (ע"ז פ"י ה"ג), שהוצרך להסביר את ההיתר למכור בתים ושדות בחו"ל בנימוק "מפני שאינה ארצנו", כלומר, שביסודו של דבר היה מקום שנחוייב לבערה בכל מקום, אבל אין אנו אחראים אלא על ארצנו (כעין דברי הספרי בדברים יב, ג על "ואבדתם את שמם מן המקום ההוא" – "בא"י אתה מצווה לרדוף אחריה, ואי אתה מצווה בחו"ל לרדוף אחריה"). ממילא, גם לדעה שקדושת הארץ בטלה לעניין כל המצוות התלויות בקרקע – איסור לא תחנם במקומו עומד.

ברש"י משמע לענ"ד כדעת הרב, שאיסור "לא תחנם" נובע מקדושת ארץ ישראל, שהרי כתב (ע"ז כא ע"א ד"ה משכירין), שאיסור חנייה בקרקע הוא דווקא בא"י משום "דחשיבא חנייתה" (וכן ברשב"א יט ע"ב). מכל מקום, נראה שגם הרא"ה מודה לחזו"א בתפיסה זו, שהאיסור אינו קשור לקדושת הקרקע עצמה, שהרי הרב (שבת הארץ שם) כתב סברה, שהאיסור לא נאמר בגוי שכבר יש לו חנייה בקרקע, משום שלא עצם בעלות הגוי על הקרקע היא האיסור, אלא התוצאה, היותו קבוע. אם האיסור הוא מחמת קדושת הקרקע, שהעובד ע"ז מחלל את קדושתה בהיותו עליה, הרי כל תוספת קרקע היא איסור בפ"ע! על כרחך גם הרב מודה שהאיסור מתמקד בגברא, ויסודו בכך שצריך לבער מכאן את עובדי ע"ז.

מדוע א"כ הרב תולה זאת בקדושת הארץ? נראה להסביר, ש"קדושת ארץ ישראל" לעניין חיוב המצוות אין פירושה שרגבי האדמה הם חפצא של קדושה וקדושתם גורמת חיוב מצוות. "קדושת א"י" עניינה בכך, שזוהי הארץ שבה עם ישראל יושב, והקב"ה קבע לעם ישראל דינים מיוחדים לגבי ארץ מושבו. כאשר עם ישראל לא חי בה בפועל, ח"ו, הרי כעת אין זו ארץ מושבו של עם ישראל, ולפיכך כעת אין בה דינים אלו. לפיכך, הגם שאיסור לא תחנם יסודו בביעור עבודה זרה – אין אחריותנו על כך בשעה שארצנו אינה "ארצו של עם ישראל".

ועדיין יד הדוחה נטויה: נראה לומר, שאיסור לא תחנם הוא סעיף ממצוות ישוב וכיבוש הארץ (וכן משמע בחזו"א שם), וכדברי רש"י בגיטין (ח ע"ב): "משום ישוב א"י – לגרש עובדי כוכבים ולישב ישראל בה". והרי ברור הדבר,

שמצוות ישוב וכיבוש הארץ איננה תלויה בקדושתה לעניין מצוות, שהרי **מצוות הכיבוש מעצם מהותה מתיחסת למקום שעדיין אינו בידינו**. לפיכך, מסתבר שלא תחנם אינו תלוי במקום שכבר בידינו, אלא במקום המיועד לנו, א"י כולה.

נראה, שעניין זה שנוי במחלוקת ראשונים. בכפתור ופרח (פרק עשירי) פירט את הדינים שלדעתו אינם תלויים כלל בקדושה ראשונה ושניה, ונהגים בא"י כולה, ומנה ביניהם את איסור לא תחנם, כדעת החזו"א. כך משמע גם בדברי הראשונים בסוגיה בע"ז כ-כא, שאיסור לא תחנם הוא מדאורייתא גם בזמן הזה, וזאת, גם לראשונים שסוברים שבטלה קדושת הארץ (כגון המאירי, שביבמות פא ע"ב סובר שקדושה שניה בטלה, ואילו מכל דבריו בסוגיה בע"ז נראה בבירור, שעקרונית לא תחנם הוא מדאורייתא גם בזה"ז).

לעומת זאת ברמב"ם משמע כדעת הראי"ה, ממש"כ בהל' תרו"מ פ"א ה"ב: "ארץ ישראל האמורה **בכל מקום** [ברמב"ם] היא הארצות שכובש אותן מלך ישראל או שופט או נביא מדעת רוב ישראל". נראה מכאן, שהדיון בהמשך (הל' ה) על קדושה ראשונה ושניה נוגע לכלל המצוות התלויות בארץ, וכולן תלויות בקידוש הארץ בפועל (וכך משמע בלשונו בהל' ו' "לענין מצוות התלויות בארץ"). אמנם למעשה גם לרמב"ם לא תחנם הוא מדאורייתא בזה"ז (כפי שדייק הראי"ה מדבריו, שבזמן שאין יובל נוהג אסור להושיב בארץ אפילו גר תושב), אך זה משום שלדעתו קדושה שניה קידשה לע"ל, כאמור. ויש בזה נפק"מ לעניין גבולות עולי מצרים, שאם כנים דברינו, הרי שלשיטת הרמב"ם כל המצוות התלויות בארץ נוהגות רק בתחום עולי בבל, פרט לאלו שחכמים חייבו גם בתחום עולי מצרים.⁷

לפי דברינו, לשיטת הרמב"ם אין קשר בין לא תחנם לבין מצוות כיבוש (וכידוע, הרמב"ם לא מנה כלל מצוות כיבוש א"י), ולכן "לא תחנם" אינו נוגע לא"י כולה, אלא מצווה לבער את הע"ז מ"ארצנו", מקום ישיבתנו הנוכחי. כך מוסבר גם נימוקו של הרמב"ם "מפני שאינה ארצנו", כי עיקר האיסור "לא ישבו

7. על גבולות איסור לא תחנם יש ללמוד מהירושלמי בע"ז פ"א ה"י: "הא במקום שנהגו למכור... ואפילו תיבה קטנה כגון בורסקי שבצידן", ע"ש ברידב"ז, שלפירושו הבורסקי בצידן מובא כדוגמא להיתר מכירת קרקע, ומשמע שהוא נמצא בסוריא או ח"ל. הבורסקי בצידן מוזכר גם בתוספתא באהלות פי"ח ה"ב כמקום גבולי בין א"י לחר"ל לעניין טומאת ארץ העמים, ומצינו שבגבולות עולי מצרים יש טומאת ארץ העמים (מהרי"ט ח"א סי' מז, ושם גם התיחסות מפורשת לצידן, שהיא מא"י אבל לא נתכבשה), ויש להאריך בבירור ראיה זו, ואכ"מ. ועיין שר"ת משנת יוסף (שביעית ח"א) סי' מח.

בארצך" הוא מחשש "פן יחטיאו אותך לי", ולכן במקום שבו עם ישראל לא יושב בפועל אין איסור.

סיכום הדברים: הרב קוק מצדד, שאיסור לא תחנם תלוי בקדושת הארץ, ולשיטת ספר התרומה שבטלה קדושת הארץ הרי הוא מדרבנן בימינו, והחזו"א חולק בדבר. משמעות הראשונים בסוגיה בע"ז, שאיסור לא תחנם הוא מדאורייתא בזה"ז. לדעת הכפתור ופרח והמאירי נראה, שהאיסור אינו קשור כלל לשאלת קדושת הארץ, ולכן הוא נוהג בכל א"י. לעומת זאת בדעת הרמב"ם נראה, שהאיסור אכן קשור לקדושת הארץ; ואמנם הוא מדאורייתא, כי לדעתו קדושה שניה קידשה לע"ל, אך בגבולות עולי בבל בלבד.

ב. מכירה לגוי שכבר יש לו חניה בארץ

במבוא לשבת הארץ (פ"ב) מחדש הרב חידוש גדול (בשם אחד הדיינים ביפו, הרב זלמן שך הי"ד, שנהרג בפרעות תרפ"ט), שגוי שכבר שוכן בארץ ויש לו קרקע – אין איסור מן התורה למכור לו קרקע נוספת, שהרי לא מכירה זו היא הגורמת את חנייתו. ודייק זאת (במשפט כהן סי' סח) מלשון הרמב"ם (ע"ז פ"י ה"ד): "ומפני מה אין מוכרין להם? משום שנאמר ולא תחנם, לא תתן להם חנייה בקרקע, שאם לא יהיה להם קרקע ישיבתן ישיבת עראי היא". א"כ האיסור הוא להפוך את ישיבתם העראית לקבועה, ומי שכבר קבוע – אין בו איסור זה מן התורה.⁸

רבים⁹ מיאנו בחידוש זה מכמה צדדים: אמנם האיסור הוא לקבע את ישיבתם, אבל כל תוספת של קרקע מחזקת ומקבעת את הישיבה. ועוד שבגמ' (ע"ז כא ע"א) נאמר באופן סתמי שמכירת בית ושדה אסורה מן התורה, ומן הסתם מכירת שדה היא לאדם שכבר יש לו בית בארץ.

לענ"ד יש להוסיף, שמלבד האיסור לתת קרקע לגוי, הרי יש גם איסור "לא ישבו בארצך", שמחייב לעשות מעשה להרחיקו מהארץ (ואיסור זה נאמר בכל

8. בגמ' בע"ז כא ע"א נאמרו שני טעמים לאיסור מכירת שדה לגוי: חניה בקרקע, והפקעת השדה מתרומות ומעשרות. הטעם השני בודאי קיים גם בנדון דידן, אבל הרא"ה (משפט כהן סי' נח) מבאר, שטעם זה אינו עומד בפ"ע, ולא אסרו אלא כשיש גם חניה בקרקע (עניין זה הוא נפק"מ גם לגבי מכירה לגר תושב, שאין בה חניה לעובד ע"ז אבל יש בה הפקעה מהמצוות). ועיין ברשב"א (כא ע"א), שטעם זה של הפקעה מתרו"מ הוא תקנת חכמים שלא למעט חלק הלוי.

9. חזו"א (שביעית סי' כד ד"ה ואין חילוק); ספר השמיטה עמ' קח ("קולות קלושות"); הרב זיון (לאור ההלכה עמ' קכג-קכד) לא הזכירו כלל.

עובדי ע"ז לדעת הרמב"ם, ולא רק בשבעה עממים). דין זה הוא דווקא בזמן שידינו תקיפה, כמ"ש הרמב"ם (שם הל' ו), אבל ברור שעצם הלאו קיים בכל זמן, אלא שבזמן שאין ידינו תקיפה אנו אנוסים שלא לקיימו. וכך מבואר ברמב"ם בפיה"מ בדמאי (פ"ו מ"ב), שקנסו את החוכר שדה מנכרי כדי שהנכרי יאלץ למכרה, "לפי שהכלל שאצלנו הוא מאמר ה' לא תכרות להם ברית ולא תחנם, ובא בקבלה לא תתן להם חניה בקרקע, ולכן דוחקים אותנו בכך, שאין חוכרין אותה ממנו עד שימכרנה". הרי ש"לא תחנם" יש לו גם משמעות אקטיבית לסלקם מהארץ במידת האפשר, אפילו בזמן שאין ידינו תקיפה. גם בספר המצוות (ל"ת נא) הזכיר הרמב"ם את "לא תתן להם חניה בקרקע" בכלל הלאו "לא ישבו בארץ".¹⁰ לפי זה, גם כאשר הגוי כבר קבוע בארץ, תוספת קרקע עבורו היא ניגוד ל"לא ישבו בארץ", והדבר דומה למקיים כלאים בכרם, שאם עשה מעשה המקיימם – לוקה (מו"ק ב ע"ב, ועיין ראב"ד הל' כלאים פ"א ה"ג).

הרב עצמו (משפט כהן שם) מבאר, שאין לסמוך על סברה זו כשלעצמה, אלא שיש לנקוט כמותה לחומרא, להעדיף למכור דווקא למישהו שכבר מבוסס בארץ (וראה משפט כהן סי' סו, שציין שהמכירה בשנת תר"ע נעשתה ל"ערבי עשיר").

ג. מכירה למוסלמי

דרך נוספת הציע הראי"ה להתרת המכירה, והיא – מכירת הקרקע למוסלמי. זאת, משום שאיסור לא תחנם לא נאמר בגר תושב, ומוסלמי דינו כגר תושב לעניין זה. הרב צבי יהודה זצ"ל, בהערותיו למשפט כהן (סי' סג, נדפסו בסוף הכרך), האריך לבסס דעה זו.

זהו נושא יסודי ובעל השלכות חשובות ביותר על כל מערכת היחסים בין ישראל לעמים בכלל, ועל יחסנו לערביי א"י בפרט, ולפיכך ראוי לעסוק בו בהרחבה. אבי מורי, הרב ישראל אריאל שליט"א, כתב בנושא זה מאמר מקיף ("ישראל – גוי אחד בארץ", קובץ צפיה ג, עמ' 135-222), ורבים מהמקורות דלהלן לקוחים משם.

1. מכירת קרקע לגר תושב

היתר ישיבת גר תושב בארץ מפורש בתורה ובחז"ל בכמה מקומות,¹¹ וזו

10. ואילו "לא תחנם" עיקרו איסור לרחם עליהם, עיין להלן הערה 29.

11. ויקרא כה, לה; דברים יד, כא; דברים כג, יז ובספרי שם.

משמעות כינויו "גר תושב", שמותר להושיבו בינינו (רמב"ם איסור"ב פי"ד ה"ז). משמעות הדבר, שניתן לאפשר לו לגור בארץ, ואין לגרשו; אולם לא מפורש האם מותר גם למכור לו קרקע ולחזק את ישיבתו בארץ. הרמב"ם בהל' ע"ז פ"י, שכתב את האיסורים הנובעים מלא תחנם, כתב שיש לרחם על גר תושב ולהצילו, ומותר לתת לו מתנת חנם, ולהושיבו בארץ; אך לא כתב במפורש שמותר למכור לו קרקע (וגם לא כתב שמותר "לתת לו חן", כלומר, לשבחו).

בנקודה זו נחלק הרא"ה (משפט כהן סי' סג) עם הרידב"ז, שטען שאסור אפילו להשכיר קרקע לגר תושב. הרא"ה מוכיח מהכתוב "עמך ישב בקרבך" שעכ"פ להשכיר לו מותר (שהרי אין זה רק היתר להשאירו, אלא מצווה חיובית לשכנו, כמ"ש בספרי שם: "מנוה הרע לנוה היפה", וציין לו הרצ"ה בהערותו שם). עוד הוכיח מדברי המגיד משנה (איסור"ב יד, ט), שדן בהיתר להחזיק עבד הנקנה מגוי, וכותב: "דודאי לאו בעובד ע"ז שלו קאמר 'ומותר לקיימו', שהרי אפילו חניה בקרקע אסור לתת לו, כ"ש לעמוד בתוך ביתו, אלא הרי הוא מקבל שבע מצוות", ומשמע, שאז מותר לתת לו חניה בקרקע. וכך מסתבר, שאיסור "לא תחנם" ו"לא ישבו בארץ" תלויים זה בזה, והמותר בזה – מותר גם בזה. וכן מוכח מההיתר לתת מתנת חנם לגר תושב (כמפורש בתורה בדברים יד, כא: "לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכור לנכרי"), והרי איסור מתנת חנם לגוי נלמד ג"כ מלא תחנם.¹²

2. הגדרת גר תושב לעניין איסור לא תחנם

בגמ' בע"ז סד ע"ב מופיעה ברייתא המגדירה "איזהו גר תושב", ובה שלוש דעות: א. רבי מאיר – כל שקיבל עליו בפני שלשה חברים **שלא לעבוד ע"ז**; ב. חכמים – כל שקיבל עליו **שבע מצוות בני נח**; ג. "אחרים" – שקיבל עליו **כל המצוות פרט לאכילת נבלות** (עליה מפורש בתורה "לא תאכלו כל נבלה, לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה").

יש לברר, האם לדעת חכמים, שגר תושב הוא זה שקיבל עליו כל שבע מצוות בני נח, הדברים אמורים גם לגבי היתר ישיבתו בארץ, או שמא לעניין "לא תחנם" ו"לא ישבו בארץ" די בקבלה שלא לעבוד עבודה זרה בלבד.

12. אם כי, הרמב"ם (שם) לא הביא את "לא תחנם" בהקשר של מתנת חנם, אלא את "או מכור לנכרי", מכירה ולא נתינה, ולפ"ז אולי אין לתלות את היתר מכירת קרקע בהיתר מתנת חנם, כי האיסורים לא נובעים מאותו פסוק, וראה בתוס' בע"ז כ ע"א ד"ה רבי על הצורך בשני הפסוקים.

בהמשך הסוגיה נאמר: "רב יהודה שדר ליה קורבנא [מתנה] לאבידרנא ביום אידם, אמר: ידענא ביה דלא פלח לע"ז. אמר ליה רב יוסף: והתניא, איזהו גר תושב? כל שקבל עליו בפני ג' חברים שלא לעבוד ע"ז!¹³ – כי תניא ההיא – להחיותו". מתברר מן הגמ', שיש שתי מדרגות של גוי שאינו עובד ע"ז: במדרגה הגבוהה, שקיבל עליו בפני ג' חברים (שלא לעבוד ע"ז, לדעת ר"מ, או כל שבע מצוות, לדעת חכמים) – יש מצווה להחיותו, ואילו במדרגה הנמוכה, ש"ידענא ביה דלא פלח" אך לא קיבל עליו – מותר לתת לו מתנה ביום אידו.

נתינת מתנה ביום אידו כוללת שני היתרים: א. משא ומתן עם הנכרי ביום אידו, דבר שנאסר מדרבנן (ע"ז ב ע"א), שמא הנכרי יודה לע"ז; ב. מתנת חנם לגוי, שאסורה מ"לא תחנם". לכאורה, יש ללמוד מהגמ' ש"ידענא ביה דלא פלח לע"ז" מועיל הן לעניין משא ומתן ביום אידו והן לעניין לא תחנם, ואין צורך בקבלה בפני ב"ד, וכנראה אף לא בקיום שבע מצוות, אלא די בכך שידוע שאינו עובד ע"ז. אולם לעניין מתנת חנם יתכן, שההיתר כאן נובע מטעם אחר, שמדובר בגוי שהוא מכירו, או משום דרכי שלום (עיין תוס' ע"ז כ ע"א ד"ה רבי, ע"פ התוספתא).¹⁴

מקור נוסף לענייננו הוא הגמ' בגיטין (מה ע"א), האומרת: "תניא, 'לא ישבו בארצן פן יחטיאו אותך לי', יכול בגוי¹⁵ שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז הכתוב מדבר? ת"ל 'לא תסגיר עבד אל אדוניו אשר ינצל אליך מעם אדוניו', מאי תקנתו? 'עמך ישב בקרבך'". כאן נאמר "שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז" בלבד, ללא אזכור שבע מצוות. הרצ"ה (בהערות למשפט כהן סי' סג) מבאר, שברייתא זו היא גם אליבא דרבנן דר"מ, ורק לעניין להחיותו הצריכו שבע מצוות, אבל לעניין ישיבה בארץ – די בכך שאינו עובד ע"ז.

ביאור זה מוקשה, שהרי הסיפא "עמך ישב בקרבך" איננה רק היתר, אלא מצווה, כמ"ש בספרי שם: "בטוב לו – מנוה הרע לנוה היפה", כלומר, שיש לדאוג לו למקום טוב. אם כן, בוודאי מדובר בג"ת כזה שמצווה להחיותו! וכך מבואר

13. רב יוסף מקשה מדברי ר"מ, משום שעניין הקבלה בפני שלושה נאמר במפורש רק בדברי ר"מ, וממנו נשמע לרבנן.

14. כ"כ הנצי"ב (משיב דבר ח"ב סי' נו), לדחות את הראיה מכאן שישמעאלי מותר בלא תחנם. אמנם קצת קשה, למה תוס' בדף כ', שדן בהיתר לתת מתנת חנם לצורך, לא מביא את הגמ' כאן כראיה לדבר? ומשמע שהבין, שההיתר כאן נובע מצד שאינו עובד ע"ז; ושמה תוס' נמנע מלהוכיח מכאן מכיוון שאפשר לדחות כך, אע"פ שאליבא דאמת אינו כן.

15. כך הוגה בדק"ס השלם (מהדו' מכון התלמוד הישראלי) ע"פ כל כתה"י והדפוסים הראשונים. בדפוס וילנא: "בעובד כוכבים".

ברש"י בערכין (כט ע"א ד"ה גר תושב וד"ה כתיב), שהגמ' בגיטין עוסקת בג"ת שמצווה להחיותו.¹⁶ לפיכך נראה שברייתא זו, שאומרת רק "שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז", היא כדעת ר"מ, או שנקטה "שלא לעע"ז" משום שזהו הפירוש ל"ינצל אליך מעם אדוניו", אלוהיו, אבל הוא הדין לשאר שבע המצוות.

סברה זו, שיש מעמד ביניים של ג"ת שאין מצווה להחיותו אבל אין בו איסור לא תחנם, מוקשית גם מהפסוק: "לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה, או מכור לנכרי". הרי מפסוק זה למדנו (בע"ז כא ע"א) הן את המצווה לתת לגר בחינם, כחלק מהחובה "להחיותו", והן את האיסור לתת לנכרי בחינם, הנאמר גם ב"לא תחנם". אם כן התורה מחלקת בין גר שמצווה להחיותו לבין נכרי שיש בו לא תחנם, ומשמע שהדברים תלויים זב"ז, שכל שאין מצווה להחיותו – יש בו איסור לא תחנם.

3. הקבלה בפני בית דין

עניין הקבלה בפני שלושה טעון בירור, מה עניינו. הראי"ה (משפט כהן סי' סא) מסביר, שהדבר נועד לפרסם את הקבלה, ולפי זה הסיק: "שאומה שלמה שהיא מתנהגת בנימוסין כאלה – יהיו חשובין לעניין זה כג"ת", כיוון שהתנהגותם על פי שבע המצוות ידועה ומפורסמת, ומסתבר גם, שהתנהגות כזו של אומה שלמה טבעה להיות קבועה ויציבה. נראה לחזק את דבריו, מכך שבברייתא הוזכרו "שלושה חברים", ולא "בית דין", ונראה לדמות זאת לדין קבלת חברות לעניין תרומות ומעשרות וטומאה וטהרה, שאף הוא נעשה בפני שלושה חברים (בכורות ל ע"ב), ושם ברור שזהו עניין של פרסום, ומי שידוע לנו בו שמתנהג כך – דינו כאילו קיבל (כגון אשת חבר וכל בני ביתו, שדינם כחברים).¹⁷

חילוק זה שמחלק הרב בין אדם פרטי לבין אומה שלמה הוא הכרחי לשיטתו, שכן מפורש בגמ' בע"ז הנ"ל, שלמרות שרב יהודה ידע שהגוי אינו עובד

16. כך נראה גם מהראב"ד, שכתב (איסור"ב פ"ד ה"ז), שהדין שאין מקבלין ג"ת אלא בזמן היובל הוא רק לעניין החיותו, אבל מותר לו לשבת בארץ בזה"ז; והרי דין זה שאין מקבלים אלא בזמן היובל נלמד בערכין כט ע"א מ"עמך ישב בקרבך בטוב לו", א"כ לדעתו פסוק זה כולל מצווה להחיותו. הרצי"ה ציין לרש"י זה, והסיק גם ממנו שיש גדר ביניים בין נכרי לג"ת; ולא הבנתי דבריו, שהרי לעניין החיותו ודאי בעינן ג"ת גמור, כמ"ש בגמ' בע"ז הנ"ל, ועיין להלן על שיטת רש"י.

17. ומכאן יש להעיר על המהר"י ענגיל (גליוני הש"ס בע"ז שם) שכתב, שהצורך בשלושה לקבלת ג"ת הוא כדין גיור.

ע"ז, רב יוסף הקשה לו מהברייתא שמצריכה קבלה בפני שלושה, ורב יהודה השיב, שהברייתא נאמרה לעניין להחיותו; הרי, שידיעה על התנהגותו של גוי איננה נחשבת כקבלה! לפיכך, רק לגבי אומה שלמה ניתן לומר, שהידיעה אודותיה מחשיבתה כג"ת. ומלשון הרא"ה "חשובין לעניין זה כג"ת" נראה גם, שכוונתו לחלק בין דינים שונים, שרק לעניין היתר ישיבתו בארץ די לנו בידיעה סתמית על התנהגותה של אומה זו, ולא לעניין החיוב להחיותו.

ברמב"ן (מכות ט ע"א) מופיע טעם אחר לעניין הקבלה בפני בי"ד, וז"ל:

והווי יודע, ש"בן נח" המוזכר בכל מקום הוא שנוהג במצוות שלהם כהוגן עם חברו, ו"גר תושב" הוא שבא לבי"ד של ישראל וקבלם עליו בפני בי"ד, שמכיוון שקבלם עליו בפניו הזהירה עליהם תורה יותר משאר בני נח שלא קבלם, מפני שהוא מדקדק עליו ביותר. ועוד... זה שקבלם על עצמו בפני בי"ד ישראל מצווה ועושה הוא.

אולי כוונתו במילים האחרונות למש"כ הרמב"ם (הל' מלכים פ"ח ה"א), שגר תושב הוא מי שעושה את המצוות מתוך אמונה בתורת משה, ולא מהכרע הדעת (עיין להלן בדיון על שיטת הרמב"ם), וקבלת המצוות בפני בי"ד מישראל מבררת, שהוא עושה את המצוות כמצווה מפי הגבורה.¹⁸ מכיוון שלדעתו הקבלה בפני שלושה היא עניין מהותי, ואין תכליתה הפרסום גרידא, נראה שלדעתו הקבלה מעכבת, גם בגוי שידוע שמקיים שבע מצוות, ולא כדברי הרא"ה. אמנם בהמשך כתב הרמב"ן, שאכן יש מעמד ביניים בין גר תושב לבין גוי רגיל, שמי שידוע שמקיים שבע מצוות אבל לא קבלם בפני בי"ד – אין בו דין "לא מורידין ולא מעלין", אלא מותר להעלותו; אך לא כתב מה דינו לעניין הישיבה בארץ.

נראה גם להוכיח מהרמב"ן, שהידיעה על אומה שלמה שאיננה עובדת ע"ז איננה תחליף לקבלה. הרמב"ן בסוף ע"ז (בהשלמה לדף נט ע"ב) דן על כלל הגויים בזה"ז, שאינם בקיאים בניסוח, וכותב שאין די בכך להתיר את סתם יינם, "דהא באי זהו גר תושב 'כל שקבל עליו' קתני יינו כשמנו, דומיא דלהחיותו", וללא קבלה אין מקום להתיר.¹⁹

18. כך כתבו כמה אחרונים בטעם הקבלה בפני בי"ד, עיין קובץ צפיה ג, במאמרו של בנימין יעקב, עמ' 129-130.

19. בהמשך הרמב"ן מעלה אפשרות אחרת, "ואפשר דרבנותא היא, לומר דאפי' גר תושב יינו אסור בשתיה, אבל כל דקים לן ביה דלא פלח ע"ז מותר בהנאה כגר תושב", אך זהו חידוש בדיון סתם יינם, שכל שאינו עובד ע"ז יינו מותר, ואין הפירוש שבכך הוא נחשב לג"ת.

הריטב"א (מכות שם) הולך בעקבות הרמב"ן, ומבחין בין "גר תושב", "בן נח" ו"גוי": מי שקיבל בבי"ד של ישראל לקיים שבע מצוות ב"נ – "בזה מותר להתיישב בינינו, ולזה נקרא 'תושב'... וכי הא אנו מצווין להחיותנו... ו'בן נח' – הוא שלא קבלם בבי"ד, אלא דקים לן שמקיים אותם מעצמו... וכי הא אין אנו מצווין להחיותו וגם אין לנו להורידו". מפורש בדבריו, שרק מי שמקבל שבע מצוות בפני בי"ד הוא ג"ת שמותר להושיבו.

לענ"ד נראה להציע טעם נוסף לעניין הקבלה בפני בי"ד. התורה מתנה קבלת ג"ת ב"והיו לך למס ועבדוך" (עיין רמב"ם הל' מלכים פ"ו ה"א), עכ"פ לגבי גויים שעשו עמנו מלחמה. הווי אומר, שקבלת ג"ת אינה תלויה רק באמונתו בה' ובשמירת שבע המצוות, אלא גם בקבלתו את ריבונות עם ישראל בארצו (וזה נובע ממילא מהתנאי של אמונה בתורת משה). הקבלה בפני בי"ד מישראל מבטאת את ההכנעה כלפי עם ישראל. לדרך זו, ברור שהקבלה היא תנאי להיתר ישיבתו בארץ.²⁰

סיכום הדברים: ברור שעל מנת לזכות במעמד ההלכתי המלא של גר תושב יש לקבל את שבע המצוות כולן, ובפני בי"ד מישראל דווקא. הרא"ה והרצ"ה סוברים, שקיים מעמד חלקי של ג"ת שאינו עובד ע"ז אע"פ שלא קבלה בפני בי"ד, ודינו, שאין מצווה להחיותו, אבל מותר לו לשבת בארץ ואף מותר למכור לו קרקע, וזהו דין המוסלמים כיום. הדבר תלוי בפירוש הסוגיה בע"ז "כי תניא היא להחיותו" ובהבנת עניינה של הקבלה בפני בי"ד, האם היא נועדה לפרסום גרידא, או שיש בה

20. היה נראה להוכיח מהגמ', שהחזקה על גוי כלשהו שאינו עובד ע"ז איננה שקולה כקבלה כג"ת לעניין דיני דאורייתא. הגמ' בע"ז (סד ע"א) אומרת, שדמי עבודת כוכבים הנמצאים ביד גוי העומד להתגייר, "כיוון דדעתיה לאיגיורי – ודאי ביטלה", ולכן אין להם דין דמי ע"ז. לעומת זאת לגבי גר תושב הגמ' (סד ע"ב) קובעת, שדינו כישראל לעניין זה, שאינו יכול לבטל ע"ז. יש לשאול, איך יתכן שגר תושב נחשב כישראל, שאין ביטולו ביטול, ואילו גוי המועמד לגיור, שפשוט לגמ' שהוא אינו עובד ע"ז ואף מואס בה ומבטלה, יכול לבטלה? ע"כ צ"ל, שגם מי שבוודאי אינו עובד ע"ז, ומן הסתם מקיים כל שבע מצוות, דינו לעניין ביטול ע"ז כגוי גמור, וזאת, משום שלא עבר תהליך פורמלי של קבלה כגר תושב. אולם לשון הרמב"ם (הל' ע"ז פ"ח ה"ט): "מי שאינו עובד [ע"ז] – אין ביטולו ביטול", ומשמע שלא הצריך ג"ת, ודי בכך שבפועל אינו עובד. גם הריטב"א (ע"ז סד ע"ב) כתב, שישמעאלי אינו מבטל ע"ז, אע"פ שלדעתו אינם בגדר ג"ת (כמ"ש לעיל, ועיין עוד להלן בבירור דעתו). לכן, נראה שהרמב"ם והריטב"א הבינו מהגמ', ש"דלא פלח לא מבטל" תלוי במעשיו בפועל, ולא בהגדרתו הפורמלית, ואת הקושיה הנ"ל, מדוע המועמד לגיור יכול לבטל ע"ז, תירצו כך: מי שבאופן כללי אינו עובד ע"ז – אינו יכול לבטלה, אבל מי שהיה עובד ע"ז וחזר בו ועומד להתגייר – רשאי לבטל, ואדרבה, אין לך ביטול גדול מזה (אבל אחר גיורו אינו מבטל, משום שהוא כקטן שנולד).

עניין מהותי. ברמב"ן ובריטב"א במכות מבואר כדברי הרב, שיש מעמד ביניים בין ג"ת לבין ע"ז, והוא מי שמקיים מעצמו כל שבע המצוות, אבל לדעתם עניין הקבלה הוא מהותי, ובריטב"א מפורש שללא קבלה אין לו זכות ישיבה בארץ.

להלן נעסוק בבירור שיטות הראשונים בעניין זה, חלקן עוסקות בהגדרת גר תושב באופן כללי, וחלקן עוסקות במוסלמים באופן ישיר.

4. שיטת רש"י בהגדרת גר תושב

רש"י במקומות רבים²¹ מגדיר "גר תושב" במילים: "קיבל עליו שלא לעבוד ע"ז, ואוכל נבלות". לכאורה הדבר תמוה, מדוע רש"י מציין רק את עניין עבודה זרה, כדעת ר' מאיר, ולא את כלל שבע המצוות, כדעת חכמים? הרצ"ה (בהערותו למשפט כהן סי' סג) לומד מכאן כשיטתו הנ"ל, שיש גדר ביניים בין עובד ע"ז לבין ג"ת שקבל ע"ע שבע מצוות, ובו מודים חכמים לר"מ שדי בקבלה שלא לעבוד ע"ז, לעניין ההיתר להושיבו בארץ (וכיוון בזה לדעת הבאר שבע בסנהדרין צו ע"ב). מכל מקום, נראה שגם לדרך זו עכ"פ בעיני קבלה, כמ"ש רש"י בכל מקום, וזו איננה מתקיימת במוסלמים.

אך יש לשאול, הרי מפורש בגמ' בע"ז סה ע"א הנ"ל, שמחלוקת התנאים על גדר גר תושב נאמרה לעניין החיוב להחיותו, ואילו רש"י משתמש בהגדרה "אינו ע"ז ואוכל נבלות" גם לגבי המצווה להחיותו, כמ"ש בפסחים (כא ע"ב ד"ה להקדים): "להקדים נתינה דגר למכירה דנכרי – אם יש גר ליתנה לו נתינתו קודמת למכירתה לנכרי, והאי גר – בגר תושב קאמר, שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז ואוכל נבלות. גר אתה מצווה להחיותו – דכתיב גר ותושב וחי עמך", וכן בערכין (כט ע"א ד"ה אין). נמצא, שאם נדייק מרש"י שדי בכך שאינו ע"ז, יש ללמוד שפסק לגמרי כר"מ נגד חכמים!²² מאידך, בע"ז כ ע"א (ד"ה לגר) פרש"י: "גר תושב שקבל עליו שבע מצוות שנצטוו בני נח ונבילה מותרת לו ואתה מצווה להחיותו".

לפיכך, נראה שרש"י נקט את ההגדרה המוסכמת לכל הדעות, שמצד אחד אינו ע"ז ומצד שני הוא אוכל נבלות, ולא נחת לפרטי הדברים ולהכריע במחלוקת זו, ואין ללמוד מדבריו על גדר ביניים בין ע"ז לג"ת.

21. ויקרא כה, לה; דברים יד, כא; פסחים כא ע"ב ד"ה להקדים; יבמות מח ע"ב ד"ה גר תושב; גיטין מד ע"א ד"ה לגר תושב; ב"ק קיג ע"ב ד"ה גר תושב (כאן בלא "קיבל", אלא "אינו ע"ז"); ב"מ עא ע"א ד"ה גר תושב; שם קיא ע"א ד"ה גר תושב; ערכין כט ע"א ד"ה כתיב.

22. ויש שבאמת הבינו כך בדעת רש"י, עיין ציץ אליעזר חט"ז סי' ס אות ו.

5. שיטת הגאונים בעניין הישמעאלים

הגאונים התירו בהנאה את ינם של הישמעאלים, ויש לברר את טעמו של דבר, ומה יש ללמוד ממנו על מעמדם של הישמעאלים.

מצינו בגמרא שתי דוגמאות כיוצא בזה. האחת – תינוק בן יומו, שלדעת רב (ע"ז נז ע"א) אוסר במגעו את היין בשתיה, אך לא בהנאה, משום שאינו יודע לנסך. השניה – גר תושב, שמבואר בברייתא (ע"ז סד ע"ב) שיינו אוסר בשתיה ומותר בהנאה. ברור הדבר, שמבחינת המעמד האישי (הנוגע להלכות היחס לעובדי ע"ז, "לא ישבו בארצך" ו"לא תחנם") אין שום נפק"מ בין תינוק בן יומו לבין גדול, והיתר ההנאה מיינו של תינוק הוא דין ייחודי ליין נסך, שמכיוון שהאיסור נובע מחשש ניסוך – אין לחשוש בתינוק, כי אינו יודע לנסך. ממילא יש לברר, האם הגאונים השוו את הישמעאלים לתינוק בן יומו, ונמצא שאין זו הגדרה על מעמדם של הישמעאלים אלא על ינם בלבד; או שהגאונים השוו את הישמעאלים לגר תושב, שאז יש מקום (ולא הכרח, ראה להלן בדעת הרמב"ם) ללמוד גם על מעמדם בדינים אחרים.

ב"תשובות גאונים קדמונים" (סי' מו) מופיעה תשובת רב שר שלום גאון, ובה ברור נרחב בסוגיית תינוק בן יומו, ובסיומה נאמר:

וישמעאלי שאומר מגעו מותר בשתייה, שישמעאלי אין עושה יין נסך, שאין מנסכין יין לע"ז שלהן. אילו היו מנסכין – בהנאה נמי היה אסור, עכשיו שאין מנסכין – נעשה מגעו היתר יותר מן תינוק בן יומו כמה שפירשנו למעלה?! [כך נ"ל שצריך לפסק], הילכך אפילו ישמעאל אסור מגעו בשתייה.

הלשון נראית משובשת מעט, אולם ברור שההיתר לישמעאלי הוא דומיא דתינוק, ולא דומיא דג"ת. בפרט מוכח כך מלשונו "שאין מנסכין יין לע"ז שלהן". לא כתב שאינם עובדי ע"ז, אלא שאינם רגילים לנסך לה.

בספר האשכול (הלכות יין נסך, ח"ב עמ' 74) מובאת תשובת רב האי גאון בעניין זה:

תחילה ראוי לידע, שאם הגוים הללו שאתם חוששין להם ממת הישמעאלים הללו, שעיקר דת שלהן איסור יין ותיעובו וקללת השותים אותו, הרי הוא מרוחק מעבודות שלהן הרבה, ועבירה רואין אותו, ואין בו חומר כל כך ואין חוששין מכחן לנסך. וכשעמד מר רב יהודאי ז"ל לא אמרן ביה לא איסורא ולא היתרא מפני שהרבה [יש מהם] האמגושים שהיו באותו זמן שיצאו למדת הישמעאלים הללו והודו

למי שאסר את היין, עדיין לא היה לבם נקי מן האמגושות שהן מנסכין יין, ואף דור אחר ושלישי היו רופפין ונשאר בהם כלום מן הדת הראשונה והיו חוששין ממגען לניסוך. וכשישנו הדורות לא נשאר בהם כל עקר מאותו השיור כלום ומי ששותה יין רואין אותו כעושה תועבה ואין בעבודתו זכר לו. אבל אם נצריים הם יש בהן חשש הרבה, כי הם מנסכין את היין.

משמעות הדברים ברורה, שההבדל בין הדתות מתמצה בחילוק המעשי ביחס ליין, ולא במהות האמונה.

ובתוספות הר"ד בע"ז (מהדו"ק) נז ע"א כתב: "שאלו לפני רבינו צמח גאון זצוק"ל על מגע ישמעאל מה לשתיה... עכשיו שאין דרכן לנסך מותר בהנאה, אבל בשתיה אסור **דלא גרע מתינוק** גוי שמגעו אסור בשתיה".

בתוס' בע"ז נז ע"ב (ד"ה לאפוקי) נאמר: "פירשו רשב"ם והריב"ן בשם רש"י, שכתוב בתשובת הגאונים כי **בזה"ז אין איסור הנאה במגע עובד כוכבים ביין, כי עובדי כוכבים של עכשיו אין רגילין לנסך... והווי להו כתינוק בן יומו**".²³ נראה בבירור, ש"תשובת הגאונים" האמורה היינו תשובות הגאונים הנ"ל שמתייחסות לישמעאלים, ורש"י וסיעתו הסיקו מהם גם לגבי הנוצרים (בניגוד לדברי רב האי גאון המובאים באשכול, שמחלק בין הנוצרים למוסלמים), משום שגם הם אינם רגילים לנסך, אע"פ שאינם מתעבים את היין כמו המוסלמים. ואכן, בתוס' הר"ד הנ"ל, שהביא תשובת רב צמח גאון לגבי הישמעאלים, הוסיף: "ונ"ל שגם הנוצרים בזמן הזה אין מנסכין לע"ז כלל ולא מקריבין זבחים לע"ז כבראשונה" (ודוק: לא "אינם עובדי ע"ז", אלא אינם מקריבים לה). ההשלכה מן המוסלמים על הנוצרים מוכיחה, שיסוד ההיתר אינו נובע מהגדרתם כג"ת, אלא מהעובדה שאלה גם אלה אינם מנסכים בפועל לע"ז. כך מוכח גם ממהלך הדיון בתוס' וברא"ש על היתר הגאונים: התוס' והרא"ש מסתייגים מהיתר זה, כי בתינוק בן יומו נאמר בגמ' שיין של ישראל שהתינוק נגע בו – מותר, אבל לא נאמר שגם יינו של התינוק עצמו מותר בהנאה. מכאן, שהבינו שההיתר הוא מדין תינוק ולא מדין ג"ת, שהרי יינו של ג"ת מותר בהנאה.²⁴ ועוד, שתוס' (סד ע"ב) והרא"ש (פ"ה סי' ה) מקילים **לשתות** יין שלנו שנגע בו ג"ת, ובכל הדיון שלהם על היתרם

23. וכן ברא"ש ע"ז פ"ד סי' ז ובמרדכי סי' תתמו. מקור הדברים בספר האורה ח"א סי' קיג, ועיין גם שו"ת רש"י סי' קנה וקסח.

24. אמנם הרא"ה אסר יינו של ג"ת בהנאה, ולדעתו היתר "יינו" האמור בע"ז סד ע"ב היינו יין של ישראל שג"ת נגע בו, אבל מהתוס' והרא"ש בסוגיה שם מוכח שלא הבינו כך, ע"ש.

של הגאונים לגויים שבזה"ז לא הועלתה כלל אפשרות להתיר את מגעם בשתיה, אלא רק בהנאה.²⁵

בניגוד לכל האמור, כותב הרמב"ן (ע"ז נז ע"א) שה"הגאונים מגר תושב למדו", ולא מתינוק בן יומו,²⁶ ובעקבותיו כתבו כך גם הרשב"א (ע"ז סד ע"ב) הר"ן (על הר"ף כו ע"ב) והטור (יר"ד סי' קכד).

הרמב"ם (הל' מאכלות אסורות פי"א ה"ז) כותב: "גר תושב, והוא שקבל עליו שבע מצוות כמו שביארנו, יינו אסור בשתיה ומותר בהנייה... וכן כל גוי שאינו עובד ע"ז, כגון אלו הישמעאלים – יינן אסור בשתיה ומותר בהנייה, וכן הורו כל הגאונים. אבל הנצרים עובדי ע"ז הן, וסתם יינם אסור בהנייה". מהלכה זו משתמע, שהרמב"ם למד את היתרם מדין ג"ת (אע"פ שנראה שלא השווה אותם לג"ת ממש, עיין להלן). לעומת זאת בתשובותיו (סי' רסט) משמע, שדימה אותם לקטן בן יומו, שכן שם הסביר, שיינם אסור בשתיה כי: "אלה הישמעאלים אינם רחוקים מעבודה זרה יותר מקטן בן יומו", וצ"ע.²⁷

סיכום הדברים: מתשובות הגאונים במקורם מתברר, שההיתר ליהנות מיין שנגע בו ישמעאלי אינו נלמד מדין ג"ת, אלא מדין תינוק בן יומו, ויסודו בכך שבפועל הם לא מנסכים, משום שאין זה ממנהגי דתם. ממילא, אין בכך אמירה עקרונית לגבי דת האיסלם, האם היא ע"ז.²⁸ כך גם הבינו זאת כמה מראשוני אשכנז, והסיקו מהיתר זה גם לגבי הנוצרים, מפני שגם הם אינם מנסכים יין

25. ועיין ב"ח ביר"ד קכד אות ב, שגם המתירים שתיית יין שנגע בו ג"ת לא התירו כך בישמעאלים, וכן משמעות הרמ"א, עיי"ש בט"ז סק"ד.

26. טעמו של הרמב"ן מבואר שם, שהוקשה לו, איך אפשר להשוות גויים גדולים לתינוק? הרי בגמ' שם משמע, שגדולים שמלו לשם גיור ועדיין לא טבלו אוסרים גם בהנאה! ועיין עוד ברמב"ן בסוף ע"ז (בהשלמה לדף נט ע"ב), שדן באריכות על דברי רש"י בשם הגאונים להתיר יינם של גויים בזה"ז שאין בקיאים בניסוך, וגם שם כתב, שהמקור אינו מתינוק בן יומו, שלא כפשט דברי רש"י, עיי"ש.

27. גם מבחינת פרטי ההלכה, לא ברור האם הרמב"ם מדמה את הישמעאלים לג"ת או לתינוק: עיין בלח"מ שם, שדייק מהרמב"ם, שהיתר יינם של הישמעאלים מצומצם בהשוואה לג"ת, שבג"ת מותר ליחד אצלו יין, משא"כ אצל ישמעאלי. מאידך, הר"ן (לא ע"א סוד"ה תניא) הבין ברמב"ם, שמותר ליחד יין אצל ישמעאליים, מפני שהבין שהרמב"ם השווה אותם לג"ת, וכ"פ הטור והשו"ע (יר"ד קכח ס"א). גם מצינו ברמב"ם קולא בישמעאלי לעומת תינוק, שנגיעת גוי קטן שלא בכוונה אוסרת עכ"פ בשתיה (פי"א ה"ה), ואילו נגיעת ישמעאלי שלא בכוונה מותרת (פי"ג ה"א), וצ"ע.

28. עוד על דעת הגאונים ועל מנהגי האיסלם הלקוחים מע"ז ראה במאמרו הנ"ל של אבי מורי, עמ' 194-207.

לע"ז שלהם. ממילא, אין ללמוד מהיתר זה דבר לגבי מעמדם העקרוני של הישמעאלים בהלכה.

בכך מוסבר מה שמצאנו בראשונים, שהתירו בהנאה יין שנגעו בו ישמעאלים **גנבים** (ריב"ש סי' תכד; תשב"ץ ח"א סי' נו וח"ג קמח). הרי הגנב בוודאי אינו מקיים שבע מצוות ב"נ, ואעפ"כ יינו מותר, א"כ היתר היין אינו נובע מהגדרתו כג"ת.

הרמב"ן וסיעתו הבינו, שהיתר הישמעאלים נובע מהשוואתם לגר תושב, וכך אולי סבר גם הרמב"ם. אעפ"כ, נראה שגם לדעתם אין זו השוואה גורפת לכל דיני ג"ת, אלא היא מצומצמת לפרטים מסוימים כגון היתר יינו (ראה להלן בדיון על שיטות הרמב"ם והרשב"א).

6. שיטת הרמב"ם

בהל' ע"ז פרק עשירי כותב הרמב"ם את הלכות היחס לעובדי עבודה זרה, הנובעות מן הפסוק "לא תכרות להם ברית ולא תחנם" (דברים ז, ב): אין כורתין עמם ברית, אין מרחמים עליהם ומצילים אותם,²⁹ אין נותנים להם מתנת חנם, אין מוכרין להם בתים ושדות בא"י, ובשעה שיד ישראל תקיפה – אף אין מניחים להם לשבת בארץ. כל זאת מותר בגר תושב, אותו מגדיר הרמב"ם בסוף הפרק (הל' ו): "לא יעבור בארצנו עד שיקבל עליו שבע מצוות שנצטוו בני נח... ואם קיבל עליו שבע מצוות – ה"ז גר תושב. ואין מקבלין ג"ת אלא בזמן שהיובל נוהג". על הבחנה זו בין עובד ע"ז לבין ג"ת חוזר הרמב"ם גם בהל' איסורי ביאה (פי"ד ה"ז) ובהל' מלכים (פ"ח הל' י-יא), ושם נאמר בבירור: "וכל מי שלא קיבל [שבע מצוות] – יהרג".

אם כן, הרמב"ם מחלק את הגויים לשתי קטגוריות בלבד: "עובד עבודה זרה" ו"גר תושב". "גר תושב" הוא מי שקבל על עצמו שבע מצוות ב"נ, וכל מי שאינו בכלל זה – דינו כדין עובד ע"ז לכל דבר ועניין (ולא כרמב"ן והריטב"א הנ"ל, שמי שמקיים שבע מצוות מעצמו וללא קבלה בפני בי"ד אין בו דין "לא מורידין ולא מעלין").

29. בגמ' לא מפורש שהמקור לכך הוא מ"לא תחנם", אך הרמב"ם למד זאת כנראה מפשט הכתוב, וכתרגום אונקלוס ות"י. הסמ"ג (ל"ת מח) כתב, שעיקר פשט הכתוב הוא שלא לרחם עליהם אלא להורגם, ולפ"ז פשט הפסוק מדבר רק על שבעה עממים. וראה בספר חרדים (פכ"א לג), שכתב שעיקר מצוות "לא תחנם" תלוי בלב.

בהל' מלכים שם הרמב"ם מפרט את תנאי קבלת המצוות: קבלה בפני שלושה חברים (כלומר, תלמידי חכמים), ו"מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה והודיענו ע"י משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן, אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת – אין זה גר תושב".³⁰

בהל' ע"ז פרק תשיעי כותב הרמב"ם את הלכות מו"מ עם הגויים בימי אידיהם, ובכללם (בהל' ב) את ההיתר לשלוח דורון לגוי ביום אידו אם נודע שאינו עובד ע"ז. בפרק י', העוסק בהלכות היחס לעובדי ע"ז, לא הוזכרה קולא בגוי שכזה, אלא רק בג"ת. מבואר הדבר, שלדעתו קולא זו במי ש"ידענא ביה דלא פלח" מוגבלת למקרה זה בלבד, ואינה משנה את מעמדו ההלכתי הכולל של הגוי.

בהל' מאכלות אסורות (פי"א ה"ז) כתב הרמב"ם, כאמור, שיינם של המוסלמים מותר בהנאה כי אינם עובדי ע"ז, וכמו שכתב גם בתשובתו המפורסמת (סי' תמח) לר' עובדיה הגר, ש"אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל, וכבר נכרתה מפיהם ומלבם והם מיחדים לאל יתעלה יחוד כראוי, יחוד שאין בו דופי". אולם נראה, שאין כוונת הרמב"ם להגדירם כגרים תושבים. דין יין נסך הוא המקום היחיד במשנה תורה, שבו הרמב"ם כותב דין מיוחד לגבי הישמעאלים! גם מהלכה זו עצמה: "גר תושב, והוא שקבל עליו שבע מצוות, יינו

30. הרמב"ם בתשובה (קמח) מציין במפורש, שהמקור לתנאי זה הוא "ברייתא דר' אליעזר בן יעקב". כוונתו למדרש "משנת ר' אליעזר", בו נאמר (מהדו' ירושלים תשל"ל, דף כט ע"א): "הפרש בין חסידי ישראל לחסידי אוה"ע: חסידי ישראל אינן נקראין חסידים עד שיעשו כל התורה, אבל חסידי אוה"ע, כיון שהן עושין ז' מצוות שנצטוו בני נח עליהן, הן וכל דקדוקיהן, הן נקראין חסידים. במה דברים אמורים? כשעושין אותן מכח שצוה אותנו אבינו נח מפי הגבורה אנו עושין... אבל אם עשו שבע מצוות ואמרו מפי פלוני שמענו, או מדעת עצמן, שכך הדעת מכרעת, או ששיתפו שם ע"ז... אין לוקחין שכן אלא בעוה"ז". ניתן אולי להביא חיזוק לשיטה זו, מנוסח הברכה על הרואה חכם מחכמי אוה"ע: "שחלק מחכמתו לבשר ודם" (ברכות נח ע"א), בניגוד לברכה על חכמי ישראל "שחלק מחכמתו ליראיו". כידוע, בזמן העתיק לא היתה חלוקה ברורה בין שטחי המדע, והחכם הגוי היה בקי במדעי הרוח והחברה כמו במדעי הטבע ובמדעים המדויקים. לפיכך, החכם הגוי התאפיין בדרך כלל גם בהתנהגות מוסרית, וזהו שכתב הרמב"ם, שהעושה את מצוות בני נח מפני הכרע הדעת "אינו מחסידי אוה"ע אלא מחכמיהם". נמצא, שיש ללמוד מנוסח הברכה, שהעושה מצוות מפני הכרע הדעת – אינו נחשב ירא ה'. יש להעיר, שמהמדרש הנ"ל נראה, שהדרישה שהמצוות יעשו "מכח ציווי משה רבינו" אינה בדווקא, ומי שמקיימן מכח מסורת מנח מפי הגבורה – הרי זה חסיד אוה"ע. אמנם, מכיוון שמסורת זו נשכחה מאוה"ע, וכעת אין בידם מקור למצוות אלו מפי הגבורה זולת התנ"ך, ממילא הברירה היחידה שנותרת היא לעשותן מכח תורת משה.

אסור בשתיה ומותר בהנייה... וכן כל גוי שאינו עובד ע"ז" נראה בבירור, שלא הגדירם כגר תושב, אלא שלדעתו טעם היתר יינו של ג"ת הוא שאינו עובד ע"ז, ולכן למד מזה לכל מי שאינו עובד ע"ז. הווי אומר, לדעת הרמב"ם הישמעאלים אינם עובדי ע"ז, וזהו הגורם להיתר יינם, ואעפ"כ, מבחינת היחס אליהם והיתר ישיבתם בארץ הם משתייכים לקטגוריה של "עובדי ע"ז", כי אינם ממלאים אחר התנאים הנדרשים כדי לעבור לקטגוריה השניה של "גר תושב".

יש שהוכיחו (הרצ"ה בהערות למשפט כהן שם, ומחברים נוספים) בדעת הרמב"ם, שכל מי שאינו עובד ע"ז מותר לשבת בארץ, ממש"כ בספר המצוות (ל"ת נא): "הזהירנו מהושיב עובדי ע"ז בארצנו כדי שלא נלמד כפירתם... ואילו רצה הגוי לעמוד בארצנו, אינו מותר לנו עד שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז". אולם דברים אלו, אם נתפסם כפשוטם, סותרים בבירור לדבריו בהל' ע"ז הנ"ל ועוד מקומות, ועל כרחך עלינו לומר, שהרמב"ם כאן לא דייק לפרט הדברים, וכדרכו בספר המצוות לכתוב רק עיקרי הדברים להבנת המושגים (כמ"ש בהקדמתו לספר ובשו"ת הרמב"ם סי' שי).

באחת מתשובותיו (סי' קמח) כותב הרמב"ם בפירושו, שאיסור "לא תחנם" נאמר גם על ישמעאלים, ולכן אסור למול מוסלמי על מנת לרפאותו: "זה הדין בנוי על העיקר הידוע, שאסור להציל גוי מכליון... לא מעלין ולא מורידין. וזה הדין למדים מאומרו יתעלה ולא תחנם... ואין הפרש בזה בין ישמעאלי לנוצרי".³¹

מדוע לא הגדיר הרמב"ם באופן כללי את המוסלמים כגרים תושבים? ניתן להציע לכך כמה תשובות אפשריות: אמנם אינם עובדים ע"ז, אבל לגבי שאר מצוות בני נח אין הבדל מהותי בינם לבין שאר הגויים, והם בחזקת שאינם מקיימים אותם;³² חסרה קבלה בפני בי"ד מישראל; הם לא מקיימים אותם

31. בהל' ע"ז פ"י ה"ב כתב הרמב"ם: "שאסור לרפאות עובדי ע"ז אפילו בשכר... וגר תושב... מרפאין אותו בחינם", ובכס"מ דייק מהרישא, שאם אינו עובד ע"ז – מותר לרפאותו. ויש שאף כתבו, שהרמב"ם היה רופא לישמעאלים במצרים משום שאינם עובדי ע"ז. אולם בתשובה הנ"ל מתברר, שדעת הרמב"ם אינה כן, והתיר לרפא רק ג"ת ממש, כמשמעות דבריו בסיפא. וכך דעת הסמ"ג (ל"ת מה), שכתב שמותר לרפא גוי בשכר, "ועל זה סמך רבנו משה להיות רופא בארץ מצרים לישמעאלים". תירוצו מוקשה, שכן הרמב"ם עצמו אסר לרפא גם בשכר, כאמור, והתיר רק משום איבה; עכ"פ למדנו, שגם הסמ"ג סובר שאסור לרפא ישמעאלים בחינם.

32. בגמ' נאמר בכמה מקומות, שסתם גוי הוא בחזקת שאינו מקיים שבע מצוות (ב"ק לח ע"א; ע"ז ב ע"ב), ועיין ברמב"ן במכות ט ע"א. כמובן, הנחה זו דורשת בחינה מחודשת מעת לעת, ואין למתוח קו ישר מאורחות חייהם של הגויים בימי חז"ל לימינו, וכפי שכבר כתבו

מתוך אמונה בתורת משה; הם מקיימים "מצוות" נוספות ומחדשים דת;³³ אין מקבלים גר תושב אלא בזמן היובל.

7. שיטת הראב"ד

הראב"ד בהל' ע"ז (פ"י ה"ו) משיג על דברי הרמב"ם שאין מקבלין ג"ת אלא בזמן שהיובל נוהג, וכותב: "איני משווה לו בישיבת הארץ". ביתר פירוט השיג הראב"ד בהל' איסור' ב (פ"ד ה"ז), שהדין שאין מקבלין ג"ת אלא בזמן היובל יש לו משמעות גם לקולא: "שבזמן שאין היובל נוהג – יושב אפילו בעיר עצמה [ולא כעיקר דין ג"ת, עיי"ש בראב"ד], שאין קדושת הארץ עליה כשהיתה... אבל אין אנו מצווין להחיותו".³⁴

יש לשאול על הראב"ד, הרי המקור לכך שאין מקבלין ג"ת אלא בזמן היובל (בערכין כט ע"א) הוא גזירה שווה: "כי טוב לו עמך" (בעבד עברי, שאינו נוהג אלא בזמן היובל) – "עמך ישב בקרבך בטוב לו לא תוננו" (בגר תושב), והרי בפסוק זה מדובר על ישיבת הארץ! נראה ליישב, שפסוק זה אינו רק היתר להושיבו, אלא גם מצווה ("לא תסגיר עבד... עמך ישב"), ומצווה זו היא בכלל "להחיותו" ולפעול באופן חיובי לרווחתו, ודבר זה אכן אינו נוהג אלא בזמן היובל, אבל כשבא מעצמו לשבת בארץ – אין למונעו.

ראשונים לגבי כמה עניינים. מכל מקום, ברור הדבר שבמצבנו כיום, כשהודי אינו נכנס בגפו וללא נשק ליישוב ערבי כלשהו בארץ, הרי שערביי ארץ ישראל מוחזקים כחשודים על שפיכות דמים.

33. עיין הל' מלכים פ"י ה"ט, שאסור לגוי לחדש על עצמו מצוות ממצוותיהם של ישראל, ושם נאמר, שהעושה כך חייב מיתה בידי שמים, אבל אינו נהרג. לא מפורש בדברי הרמב"ם, האם במקרה זה פקע ממנו דין גר תושב, וכן לא מפורש מה הדין כשחידש על עצמו "מצוות" שאינן מן התורה, וצ"ע.

34. הרמב"ם והראב"ד נחלקו לשיטתם גם בשאלה, האם מותר לקנות בזה"ז עבד שאינו רוצה למול ולטבול: לרמב"ם (מילה פ"א ה"ו; איסור' ב פ"ד ה"ט) אסור לקבל עבד שאינו מל אא"כ בתורת ג"ת, והדבר אינו אפשרי בזה"ז, ואילו הראב"ד (איסור' ב פ"ד ה"ח) התיר להשאיר עבד כזה. הטור ב"ד רסז התיר לקנותו, וכ"פ הרמ"א (שם ס"ד), ואילו השו"ע פסק, כנראה, שאין לקנותו, עיי"ש ובב"י. לכאורה דעת הטור והרמ"א מהווה הכרעה כראב"ד, אבל נראה מדבריהם, שאין צורך בזה כלל לדין ג"ת בזה"ז, ואפילו אם הוא עובד ע"ז – מותר לקנותו (וכן נראית דעת הרמב"ן בתורת האדם, מהדו' מוה"ק עמ' קיג), כי העסקתו כעבד איננה בגדר "להחיותו", שנאסר עלינו בעובדי ע"ז (ועיין כס"מ בהל' מילה שם בטעמו של הרמב"ם). ואולי גם הטור והרמ"א התירו רק בחו"ל, ובא"י אסור להושיבו בינינו (ובמ"מ הל' שבת פ"כ ה"ד הבין בדעת הרמב"ם, שבח"ל מותר לקיים עבד כזה, וצ"ע).

הרשב"א (בשו"ת, ח"א סי' קפב) הסכים עם הראב"ד, אולם המאירי (יבמות מח ע"ב ד"ה כבר ביארנו) הביא שיטתו ודחאה: "שבזמן שאין יובל אין הארץ במלואה, ואין נשענין על בינתנו לקבל גר לחצאין". פירוש: הסברה בשיטת הרמב"ם היא, שהעדר היובל אינו סיבה, אלא סימן לכך שלא כל הארץ בידינו, ואין אחיזתנו בה חזקה מספיק כדי שנוכל לקבל גם ג"ת ולהתחייב להחיותו. ואע"פ שלדינים מסוימים היה ראוי לקבלו, אין לנו להשען על בינתנו ולהחליט באיזה דין להקל עליו ובאיזה להחמיר, אלא עלינו לדחות את קבלתו מכל וכל.³⁵ אפשר אולי לנמק את דעת הרמב"ם באופן אחר: ישיבת ג"ת בארץ, גם לאחר מילוי כל התנאים הנדרשים ממנו, יש בה מבחינתנו מידה ידועה של סיכון, רוחני ובטחוני.³⁶ לפיכך, רק בזמן שהיובל נוהג ו"כל יושביה עליה", כשאחזתו של עם ישראל בארץ חזקה מספיק, רשאים אנו לקבל עלינו סיכון כזה.³⁷

הרגמ"ה בערכין שם כותב: "אין ג"ת נוהג – שמצווין להחיותו ומוזהרין על הונאתו", ולמד זאת מהמשך הפסוק: "לא תוננו". לכאורה דבריו מתאימים לדעת הרמב"ם, שבזה"ז לא רק שאין חובה לעשות לטובתו, אלא גם מותר לעשות מעשה אקטיבי הגורם לו צער.

הראי"ה (משפט כהן סי' נח ו-סא) סובר, שעל פי שיטת הראב"ד אין במוסלמים איסור לא תחנם, וזאת, על פי שלוש הנחות:

א. המוסלמים מוחזקים כמקיימים שבע מצוות ב"נ. הראי"ה מוסיף, כנראה מתוך פקפוק האם אכן המוסלמים מקיימים שבע מצוות, שמכיוון שהדבר ברור שהמוסלמים אינם עובדי ע"ז – יש לסמוך על דעת ר' מאיר, שגר תושב הוא מי שקבל על עצמו שלא לעבוד ע"ז. אמנם הלכה כחכמים, אבל בשעת הדחק יש מקום לסמוך גם על תנא יחיד, ואפילו באיסור דאורייתא.³⁸

35. גם כתב, שההבחנה של הראב"ד בין ישיבה בעיר עצמה לבין ישיבה מחוצה לה אין לה מקום, כי ההגבלה בספרי על מקום ישיבתו של ג"ת לא נפסקה להלכה, ואכמ"ל.

36. ברור, שלמרות קבלת שבע המצוות עדיין יש פער תרבותי גדול מאד בין ג"ת לבינינו, עיין למשל בע"ז סה ע"א על התנהגותו המכוערת של בר שישך ש"ידענא ביה דלא פלח לע"ז", וכך גם מידה מסוימת של סיכון בטחוני. לכן התורה הגבילה את מקום ישיבתו של ג"ת – לא בערים נפרדות ולא באזורי הספר (כמ"ש בספרי עה"פ בדברים כג, יז "עמך ישב בקרבך").

37. ברב קאפח (איסור'ב שם) טעם אחר, שבזמן שאין יובל, ג"ת יכול לקנות קרקע לצמיתות ולנשל את עניי ישראל ממנה, משא"כ בזמן היובל, שהקרקעות חוזרות לבעליהן.

38. על שאלה עקרונית זו עיין במבוא לשבת הארץ פרק י; אנציקלופדיה תלמודית ערך הלכה ציון 267 והלאה; מאמרו של הרב עובדיה יוסף שליט"א "בענין היתר מכירת קרקעות

ב. לדעת הראי"ה, התנאי של קבלה בפני בי"ד ישראל אינו מהותי, כאמור, והחזקה הכללית על התנהגותם של המוסלמים מהווה תחליף לכך, לעניין היתר ישיבתם בארץ. הנחה זו אינה ברורה כלל, כאמור. בפרט מכיוון שברמב"ם נראה, שחזקה ללא קבלה – אינה כלום (שהרי את דין "ידענא ביה דלא פלח" צמצם להיתר מתנה ביום אידו גרידא, כנ"ל), מנלן לומר שהראב"ד חולק עליו יותר מן המפורש בדבריו?

ג. הראב"ד מדבר על הישיבה בארץ, כלומר, שאין בו איסור "לא ישבו בארצך", אבל הוא הדין לעניין איסור "לא תחנם": כשם שלראב"ד מותר להושיבם ולהמנע מלגרשם, כך גם מותר להחנותם באופן אקטיבי ע"י מכירת קרקע.³⁹

על פי הנחות אלו, העיכוב היחיד להגדרתם של המוסלמים כג"ת הוא דינו של הרמב"ם, שאין מקבלין ג"ת בזה"ז לעניין ישיבה בארץ, ובשעת הדחק יש לסמוך על הראב"ד.

8. שיטת הרשב"א

כאמור, הרשב"א (ע"ז סד ע"ב) תולה את היתר ההנאה בינם של הישמעאלים בדין יינו של גר תושב. אולם, ברשב"א עצמו שם מבואר, שאין פירוש הדבר שהישמעאלים הם גרים תושבים, וזו לשונו (וכי"ב בר"ן שם):

מכאן [מדין ג"ת] למדו הגאונים ז"ל למגען של ישמעאלים הללו, שאינם עובדים ע"ז, שהוא מותר בהנאה, דכל דלא פלח לע"ז אין מגעו אסור בהנאה, וכן כתב הרמב"ם ז"ל. ואע"ג דאיסור מגע בהנאה הוא דבר שבמנין... וכל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו, י"ל דמעיקרא לא אסרו אלא במגע המסתפק שהוא לכוונת הניסוך... אם כן הישמעאלים, שידוע שאינם מתכוונים לנסך, מותר בהנאה.

בשביעית" (בילקוט יוסף, מצוות התלויות בארץ, ח"א) אותיות ד-ו; ובמאמרו של הרב יצחק שילת "סמיכה על יחיד בשעה"ד" בתוך "ברורים בהלכות הראי"ה".
 39. בנקודה זו הנצי"ב (משיב דבר ח"ב סי' נו) חולק על הרב קוק, וסובר שהראב"ד התיר רק לאפשר את ישיבתו בארץ, ולא למכור לו קרקע. לענ"ד מסתבר כרב קוק, שאיסורים אלו תלויים זב"ז, ומי שמותר לאפשר את ישיבתו – מותר גם למכור לו קרקע, וכך מוכח מדברי הראב"ד עצמו: הרי לדעתו (הל' ע"ז פ"י ה"ו), איסור "לא ישבו" נאמר רק בשבעה עממים, ומאידך, לדעתו (בהל' מלכים פ"ו ה"ה), לאחר שעברו ישראל את הירדן – לא ניתנה לשבעה עממים האפשרות להשלים ולהיות גרים תושבים. אם כן, מהי בכלל ההיכר תימצי שקבלת ג"ת מתירה את איסור "לא ישבו בארצך", בזמן היובל או שלא בזמן היובל? ע"כ לדעתו ההיתר הוא גם לאיסור "לא תחנם", הנהוג בכל עובדי ע"ז.

אם לדעתו הישמעאלים הם ממש כגר תושב, כי הם מוחזקים למקיימי שבע מצוות, אין מקום כלל לקושיתו מהכלל "דבר שבמנין צריך מנין אחר להתיר", שהרי מפורש לנו בחז"ל (בע"ז שם) היתר הנאה ביינו של גר תושב, והם גרים תושבים! על כרחך כוונתו, שאין הם גרים תושבים, אלא שלמדנו מדין ג"ת עיקרון, שכל שאינו מנסך – יינו מותר בהנאה, ויש להחיל עיקרון זה גם על הישמעאלים; וזה חידוש, שעל פניו דורש "מנין אחר להתיר".

עוד יש להוכיח שלדעת הרשב"א הישמעאלים אינם גרי תושב, ממש"כ בתשובה (ח"א סי' נט) על עשיית מלאכות בשבת על ידי שפחה ישמעאלית לצורך חולה שאין בו סכנה, וז"ל:

חולה שאין בו סכנה, אם מותר לו לומר לשפחתו הישמעאלית להדליק לו את הנר... אם נצטוונו מן התורה על עבד ערל כגר תושב. כי מתוך דברי רבנו [הרמב"ן] בפירוש התורה שלו דומה שהוא נוטה להתיר, שלא אסר אלא גר תושב בלבד... תשובה: אחד גר תושב ואחד עבד ערל אסורין במלאכתנו דבר תורה... ובאמת כי דעת רבינו ז"ל בספר תורת האדם שלא הזכירה תורה אלא תושבים ובהן הזהירה התורה על שביתתן, אבל אלו הגוים הערלים אינן בכלל...

מבואר בדבריו, שלדעת הרמב"ן, שרק גר תושב נאסר מדאורייתא במלאכה עבור ישראל, הרי השפחה הישמעאלית מותרת לעשות מלאכה עבור חולה שאב"ס, כי איננה "גר תושב" (אפילו לחומרא בדאורייתא!), אלא שהרשב"א מחדש, שאפילו עבד ערל שאינו ג"ת אסור מדאורייתא במלאכה עבור ישראל, ולכן השפחה הישמעאלית אסורה (גם המגיד משנה בהל' שבת פ"כ ה"ד הביא את מחלוקת הרמב"ן והרשב"א על "השפחות הגויות והישמעאליות". וכן מבואר בלשון המהר"י אבוהב המובא בב"י או"ח סו"ס שד, שהשווה את "העבדים הישמעאלים" ל"עבד ערל" לנידון זה).

אולם יש מקום לומר בדעת הרשב"א, שאמנם הישמעאלים אינם ג"ת, ואעפ"כ אין בהם איסור לא תחנם. הרשב"א (בע"ז שם) דן בנושא קבלת שבע המצוות בפני בי"ד, וז"ל:

להיתר הנאה [מיינם] – אפי' לא קיבל מותר, והראיה... ואמר קים לי דלא פלח ע"ז, והא תניא איזהו גר תושב כל שקבל עליו בפני ג' עדים שלא לעבוד ע"ז? ופרקינן כי תניא ההיא להחיותו, אלמא משמע דדוקא להחיותו צריך קבלה, אבל לשאר דבריו כולם אין צריך קבלה.

"לשאר דבריו כולם" – אף איסור לא תחנם במשמע, שאין בו צורך לגדר ג"ת ממש, לא לקבלה בפני בי"ד ואף לא לשבע מצוות, ודי לנו ב"קים לי דלא פלח". יתכן להסביר טעמו של חילוק זה בין המצווה להחיותו לבין שאר הדינים, שהמצווה להחיותו מטילה על עם ישראל חיוב נוסף, ולכן היא תלויה בכך שעם ישראל יקבל אותו, משא"כ שאר דיני ג"ת (כעין חילוקו של הראב"ד הנ"ל לגבי הקבלה בזמן שאין היובל נוהג, חילוק שהרשב"א עצמו הסכים לו, בשו"ת ח"א סי' קפב).

הרשב"א נדרש לסוגיה זו גם בתורת הבית (ב"ה ש"א, מהדו' מוסד הרב קוק ח"ב עמ' תב) ושם כתב בלשון אחרת: "ההיא לא לענין י"נ ושאר גזרות שגזרו בגוים היא שנויה, אלא להחיותו בלבד", ונראה שכוונתו לדיני דרבנן, כגון משא ומתן ביום אידם כמעשה דרב יהודה, אבל לדיני דאורייתא – אינו כג"ת. ויתכן לפרש כך גם את דבריו במס' ע"ז הנ"ל, ש"שאר דבריו כולם" הם הדברים הנזכרים בסוגיה שם: היתר יינו ומשא ומתן ביום אידם, ולא לכלל דיני ג"ת.⁴⁰ חילוק זה בין דאורייתא לדרבנן איננו נובע רק מחומרת דיני דאורייתא בהשוואה לדיני דרבנן, אלא נובע מיסוד הדין: גזירת חכמים על יין שנגע בו נובעת מחשש מעשי, שמא ניסך, וכן הגזירה על משא ומתן ביום אידו נובעת מחשש שיודה לע"ז שלו, ולכן בדינים אלו די לנו בידיעה שבפועל הוא איננו עובד ע"ז. לעומת זאת לגבי הסנקציות שהטילה התורה על עובדי ע"ז, יש מקום להצריך את שינוי מעמדו בפני בי"ד דווקא (והר"ן בע"ז שם, שדבריו שאובים מהרשב"א, חילק בין דין "להחיותו" לבין דין יינו, ללא הניסוח המכליל ברשב"א "שאר דבריו כולם", וזה נוטה יותר לפירוש האמור, שמחלק בין דאורייתא לדרבנן).

במקור אחר נראה באמת, שלדעת הרשב"א אין איסור לא תחנם בגוי שידוע שאינו עובד ע"ז. בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' ח) כתב:

ומה ששאל ממך הנער בשולח אדם ירך לנכרי (חולין צג ע"ב), איך יתישב עם מה שאמרו אסור לתת מתנת חנם? ואמרת לו, דהוא דשולח ירך לנכרי לא לחינם, אלא לגמול למה שקדם, או בגוי שאינו עובד עבודה זרה, יפה אמרת... וכן אפילו משום דרכי שלום. ואמרינן בפרק בתרא דעבודה זרה: רב יהודה שדר קורבנא לאבידרנא ביום אידו, אמר ידענא ביה דלא פלח לעבודה זרה. וכן רבא שדר קורבנא לבר שישך.

40. והשווה ללשון הרמב"ן (בסוף ע"ז, בהשלמה לדף נט ע"ב): "ומיהו מדרמינן על התם והא תניא אי זהו גר תושב כל שקבל עליו ומפרקינן כי תניא ההיא להחיותו, משמע הא לשאר דברים כל דקים לן בה דלא פלח ע"ז לאו גוי הוא, הא בעובדי ע"ז כולן בכלל גזרות דגוים".

הרשב"א כותב כאן, שמותר לתת מתנת חנם לגוי שאינו עובד ע"ז, כלומר, שאין בו איסור לא תחנם. וכך משמע גם בסיום דבריו, שרב יהודה שדר קורבנא משום שהכירו שאינו עובד ע"ז. ומכאן הוכיח ביביע אומר (ח"ח חו"מ סי' ב), שאין איסור לא תחנם בישמעאלים, גם לגבי מכירת קרקע (וכן הוכיח בציץ אליעזר חט"ו סי' מז, לעניין איסור "לא תתן להם חן").

יש לדחות ראיה זו בשלושה אופנים: א. אפשר ש"שאינו עובד ע"ז" היינו שקבל עליו בפני ב"ד שלא לעבוד, שהוא ג"ת, עכ"פ לדעת ר' מאיר. הרשב"א מביא את המעשה דרב יהודה, שבו לא היתה קבלה בפני ב"ד, לא כדי להוכיח את ההיתר לתת לאינו עובד ע"ז, אלא כדי להוכיח את ההיתר מפני דרכי שלום, והטעם "ידענא ביה דלא פלח" אינו נצרך לענינו. ב. תשובה זו לא נכתבה להלכה למעשה, אלא כפירוש לסוגיה, ומכיון שהשואל כתב שמי שאינו עובד ע"ז מותר לתת לו, והדבר נכון בתנאים מסוימים, הרשב"א לא דקדק להעמידו על תנאי ההיתר. ג. אפשר שהרשב"א מחלק בין איסור חניה בקרקע, שבו נדרש גר תושב ממש, לבין איסור מתנת חנם, שמותר לכל מי שאינו עובד ע"ז, מכיון שאיסורה קל יותר, שהרי מצאנו שלדעת ר"מ אין איסור כלל לתת מתנת חנם (כמ"ש בע"ז כ ע"א, והובא בתשובה זו עצמה).

עוד יש לציין לדברי הרשב"א בגיטין (לח ע"ב). הרמב"ן שם כתב, שיש איסור לתת מתנת חנם לעבד כנעני, והרשב"א תמה עליו: "דאפילו לגר אוכל נבלות מותר ליתן מתנת חנם... דאפילו מאן דאית ליה דאסור ליתן מתנת חנם לנכרי – לגר מותר". ומשמע קצת, שדווקא לג"ת מותר לתת מתנת חנם, ולא לכל שאינו עובד ע"ז.

סיכום הדברים: לדעת הרשב"א, הגאונים למדו את היתר יינם של ישמעאלים מג"ת, ואעפ"כ לא השוו אותם לג"ת, אלא רק למדו מג"ת את העיקרון שמי שידוע שאינו ע"ז יינו מותר. עם זאת, יתכן שלדעת הרשב"א לעניין איסור לא תחנם אין צורך שיהיה ג"ת על מנת להתירו, ודי בכך שאינו עובד ע"ז, אבל דבריו בעניין זה מסופקים.

9. שיטת החינוך

בספר החינוך מצוה צד (לא ישבו בארצך) כתב:

דיני המצוה מה שאמרו ז"ל, שאילו רצו להניח ע"ז... שמותרים לשכון בארצנו וזהו הנקרא ג"ת, כלומר, שהוא גר לעניין לישוב בארצנו, כמו שאמרו ז"ל: איזהו ג"ת? זה שקבל שלא לעבוד ע"ז.

נראה מדבריו שפסק כר' מאיר, שדי בכך שקבל שלא לעבוד ע"ז (והעיר על כך המנחת חינוך).

אולם במצוה תכו (לא תחנם) כתב לשונות סותרים בזה:

מדיני המצוה מה שאמרו זכרונם לברכה כשאין נותנין להם מתנות חנם דדווקא למי שעובד עבודה זרה, אבל לא למי שאינו עובד עבודה זרה, ואף על פי שהוא עומד בגיותו לאכול שקצים ורמשים ושאר כל העבירות כגון גר תושב, דמכיוון שקבל עליו שבע מצוות מפרנסין אותו ונותנין לו מתנת חנם. ואמרו זכרונם לברכה, שאין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג.⁴¹

הרצ"ה (בהערותו למשפט כהן סי' סג) מסביר בדעתו, שלעניין מתנת חנם – צריך שבע מצוות, מה שאין כן לעניין ישיבתו בארץ.⁴² ולענ"ד הדבר תמוה: מכיוון ששני הדינים נלמדו מ"לא תחנם", איך אפשר לחלק ביניהם? ועוד, שאם באנו לחלק הרי אדרבה, דווקא לגבי מתנת חנם יש מקור להיתר באינו עובד ע"ז, והוא הגמ' בע"ז סה ע"א הנ"ל "ידענא ביה דלא פלח", ואיך יתכן להחמיר בה יותר מאשר בחניה בקרקע? ראינו נוספת לחומרתו היחסית של איסור החניה בקרקע, מכך שאיסור זה מוסכם, ואילו איסור מתנת חנם שנוי במחלוקת תנאים (ע"ז כ ע"א).

לפיכך נראה יותר, שהחינוך לא דקדק בלשונו,⁴³ וכוונתו, שכל גוי דינו כעובד ע"ז אלא אם כן יקבל על עצמו שבע מצוות. על כל פנים, נראה בבירור מסיום דבריו שדעתו כרמב"ם, שהדין שאין מקבלין ג"ת אלא בזמן היובל נאמר גם לעניין לא תחנם, ולא רק לעניין החיוב להחיותו, וא"כ אין מקום כלל לסמוך עליו בהיתר הישמעאלים בזה"ז.

41. יש לתמוה על מש"כ בשו"ת עטרת פז (ח"א כרך ג חו"מ סי' יב הערה א), שתפס ראש דברי החינוך לקולא, שדי באינו עובד ע"ז, והסתמך עליו להיתר מכירת בית למוסלמי, ולא ציטט את הסיפא, שהצריך קבלת שבע מצוות.

42. כעין דברי הרצ"ה כתב גם הרא"ה שם, שאיסור מתנת חנם חמור בזה יותר מאיסור הישיבה בארץ, משום שבאיסור הישיבה בארץ התורה מדגישה את עניין ע"ז, "לא ישבו בארץ פן יחטיאו אותך לי כי תעבוד את אלהיהם", ואילו במתנת חנם נאמר "או מכור לנכרי", הרי שכל נכרי אסור. הרא"ה הוכיח כך גם מהראב"ד (בהל' איסור"ב), שהחמיר על ג"ת בזה"ז בעניין להחיותו, והקל בעניין ישיבתו בארץ; אך נראה לענ"ד, שהראב"ד מקל בו גם במתנת חנם, והחמיר בו רק לעניין החיוב עלינו להחיותו, משום שהתורה לא רצתה להטריחנו בכך בזמן שאין יובל, ע"ש בסוף דבריו.

43. כמדומה שזוהי תופעה כללית בספר החינוך, ואכמ"ל. הדבר נובע ממגמתו הכללית לכתוב ספר המבאר את עיקרי המצוות, כדבריו הידועים בהקדמה.

10. ראשונים נוספים

יש להוכיח מדברי כמה ראשונים, שיש איסור חניה בקרקע אף בישמעאלים:

א. הריטב"א – כבר הובאו לעיל דבריו במכות (ט ע"א ד"ה אלמא), לפיהם גוי שידוע שמקיים שבע מצוות אך לא קבלם בפניו ב"ד – אין לו היתר ישיבה בארץ, אלא שאין בו דין "מורדין". באופן ספציפי לגבי הישמעאלים כותב הריטב"א (ר"ה יז ע"א ד"ה פושעי): "והא דמשמע דחסידי אומות העולם נידונין לחיי עולם ויש להם חלק לעוה"ב... מקיימין שבע מצוות בני נח, אבל אלו הנוצרים והישמעאלים בכלל מינים הם", כלומר, שאינם מקיימים שבע מצוות.⁴⁴

ב. במגיד משנה (הל' שבת פ"כ ה"ד):

דע שיש שלושה מיני עבדים... השני – עבד ערל שהתנה שלא יטבול ולא ימול אלא ישמור שבע מצוות שנצטוו בני נח, וזה נקרא עבד תושב... ודינו כגר תושב. והשלישי – הוא עבד ערל שעובד ע"ז שלו, ונ"ל מדברי רבינו... שזה אסור לקיימו כלל בארץ ישראל,⁴⁵ וכן הוא האמת... ויש לי לבאר החלק השלישי, כגון השפחות הגויות והישמעאליות העומדות בבית ישראל בגיותן.

ג. בכפתור ופרח (פרק י, מהדו' לונץ עמ' קסו):

ומסתברא שעכשיו שהארץ בחטאינו היא ביד הישמעאלים, ששוכר [כלומר משכיר] אפי' מקום שהוא ראוי לדירה לישמעאל, שהרי אינו עובד ע"ז שיכניסנה שם, וכמו שקדם. אבל לערלים שהם עובדי ע"ז נראה שאינם יכול להשכיר הרגיל לדירה. והכותי כגוי לפי התוספתא דלקמן. אבל למכור להם בתים או שדות בארץ ישראל, כלל כלל לא, משום לא תחנם.

פירוש דבריו: במשנה (ע"ז כא ע"א, וכו' יוסי שקי"ל כוותיה) נאמר, שבארץ ישראל מותר להשכיר בית אבל לא שדה, וגם בית אין להשכיר לבית דירה, כי הגוי יכניס לתוכו ע"ז. על כך אומר הכו"פ, שמכיוון שהישמעאלים אינם עובדי ע"ז – מותר להשכיר לו אפילו בית דירה, אבל מכירה אסורה לגמרי, משום לא תחנם (וכך הבין את דבריו הפאת השלחן סי' א סי"ט).

44. וראה דבריו בפסחים כה ע"ב: "שאמונת הישמעאלים, אע"פ שהם מייחדים, עבודה זרה גמורה חשיבא ליהרג ואל ישתמד, שהרי המודה באמונתם כופר בתורת משה", אבל ספק האם יש קשר בין קביעה זו לבין הגדרתם כגר תושב.

45. קשה, שברמב"ם בהל' איסור"ב פ"ד ה"ט והל' מילה פ"א ה"ו משמע שאפי' בחו"ל אסור לקיימו, ועיין לעיל הערה 34.

בספר "מזבח אדמה" (לר' מיוחס, מרבני ירושלים לפני כמאתים שנה, דף יב ע"ב) פירש, שמשפט הסיום: "אבל למכור... כלל כלל לא" מוסב על הערלים דסמך ליה, ולא על הישמעאלים. וזה דוחק גדול בלשונו, שהרי כתב שאסור להשכיר לערלים דירה, וק"ו למכור בתים, שסתמם לדירה. ועוד, שבמשפט הראשון כתב שמותר להשכיר לישמעאלים, ולא למכור להם. ובהמשך הפרק (עמ' קסז-קסח) הכו"פ מתאמץ מאד למצוא דרכי היתר למכור בתים לגויים מחמת אונס (עיין להלן פרק ו), ולמה נזקק לכך, אם "עכשיו הארץ... היא ביד הישמעאלים"? (הכו"פ היה בארץ בסוף המאה הראשונה לאלף הששי, בתקופה הממלוכית). נוסף על כך, בהמשך (עמ' קסט) דן הכו"פ על ג"ת בזה"ז, ומביא את דברי הרמב"ם שאין מקבלין ג"ת בזה"ז לעניין הושבתו בארץ, ולא מזכיר את דעת הראב"ד החולק. גם כתב (עמ' קסח), שההיתר בע"ז סה ע"א לתת מתנה לבי שישך היה "מפני אונס", ולא משום "דלא פלח לע"ז".

יש לציין לעוד התיחסויות לישמעאלים כאל עובדי ע"ז:

- א. בשו"ת הרא"ש (כלל ה, ב) אסר לתלות בביהכ"נ מחצלת שמיועדת להשתחוויית הישמעאלים, ונראה שדן אותה כתשמיש לע"ז.
- ב. בשו"ת מהר"ם חלאווה (סי' לט) נשאל "אם מותר לישראל להשתדל בעשיית זיווגים [שידוכים] מגויים וישמעאלים", והשיב "ודאי אסור, שגורם להוליד בן לע"ז". והרי האיסור להוליד אינו שייך בגר תושב (רמב"ם הל' שבת פ"ב הי"ב).
- ג. בשו"ת זכרון יהודה, לר' יהודה בן הרא"ש (סי' צא), כתב, שהבא על ישמעאלית – קנאין פוגעין בו; ומשמע שאינו ג"ת, לפמ"ש"כ הרמב"ם (איסור"ב פי"ב ה"ה), שהבא על בת ג"ת – אין קנאין פוגעין בו. וכ"כ הרדב"ז (ח"ו סי' ב'קלב): "שלא אמרו [שאין קנאין פוגעין בו] אלא בגר תושב שקבל עליו ז' מצות ומקיימן, אבל לא בכיוצא באלו [הישמעאלים], שאע"פ שאינם עובדי ע"ז – תועבות אחרות יש להם, ואית בהו הסרה מדרכי השם והרי דינם כדין שאר העמים".

11. שיטת הטור, הב"י, הב"ח והש"ך

בטור (ח"מ סי' רמט) נאמר: "אסור ליתן מתנת חנם לעובד ע"ז, אבל מותר ליתן לגר תושב, שהרי מצווה להחיותו". זהו הנוסח לפנינו, ושהיה לפני הב"י, אבל בדפוסים ישנים הנוסח "אסור ליתן מתנת חנם לגוי" (כך ציינו ב"הגהות והערות" במהדורת הטור השלם, אות א). הב"י כתב על כך: "ומ"ש רבינו אסור

ליתן מתנת חנם לעובד ע"ז, לאו לאפוקי ישמעאלים, אלא לאפוקי גר תושב, דהיינו שקיבל עליו שבע מצוות בני נח, וזהו שאנו מצווין להחיותו, אבל שאר גויים כולם דין אחד להם" (המילים האחרונות מ"אבל" והלאה הושמטו בכמה דפוסים).⁴⁶ וכ"כ הש"ך (יר"ד סי' קנא סקי"ח), שפשוט שאיסור מתנת חנם נוהג גם בישמעאלי.

הב"ח (ח"מ שם) העיר על דברי הב"י: "לפי דבריו קשה, למה לו לרבינו [הטור] לכתוב 'לעובד ע"ז' ולתת מכשול, שיבינו למעט ישמעאלים". בדפוסים המצויים מסתיימים כאן דברי הב"ח, ומכאן הסיק הראי"ה (משפט כהן סי' סג, וכן בעוד אחרונים), שלדעתו הישמעאלים אינם בכלל זה, וממילא כשם שמוותר במתנת חנם – כך גם בחניה בקרקע.⁴⁷ אבל במהדורת הטור השלם נוסף כאן קטע שהושמט ע"י הצנזורה, והוא הופך את העניין לחלוטין: "ולפע"ד נראה, דלפי שהמלכות מקפידים אם יזכירו שם גוי בספרינו במקום שאיננו לכבוד, על כן הסירו מלת 'גוי' וכתבו במקומו 'לעובדי ע"ז', אבל עיקר הנוסחא בספרי רבינו היא 'אסור ליתן מתנת חנם לגוי' וכו', וכדאיתא סוף פ"ק דע"ז" (וכבר העיר על כך בספר "העקוב למישור", עמ' כה).

12. שיטת המאירי

מפורסמת היא שיטתו הכללית של המאירי, שדינים רבים שנאמרו על הגויים – לא נאמרו על "גויים הגדורים בדרכי דתות". כך הוא כותב (ע"ז כ ע"א) גם לגבי איסור לא תחנם: "כבר ידעת כמה החמירה תורה להרחיק עובדי האלילים מארצנו... וכן דרשו ממנו שלא ליתן להם מתנת חנם... הא כל שהוא מן האומות הגדורות בדרכי הדתות ושמודות באלהות, אין ספק שאף בשאין מכירו מותר וראוי, וכבר אמרו (חולין צג ע"ב) שולח אדם ירך לנכרי". ובהמשך כתב זאת אף לגבי חניה בקרקע: "ולעניין פסק, דבר זה לא נאמר אלא בארץ ובזמנים שהזכרנו, אבל בחו"ל ובזמנים אלו אף לבית דירה ואף בשכונה ובשורה מותר". וכן בגיטין (מה ע"א ד"ה הפיל): "המוכר בית לגוי בא"י, ר"ל לאחד מעובדי האלילים, דמיו אסורים מתורת קנס".

המאירי אינו מבדיל בעניין זה בין נוצרים למוסלמים, ואינו מתיחס לדקויות בטיב אמונתם, האם היא נחשבת לעבודה זרה. העניין העיקרי שעליו חוזר

46. וכך נראה בטור ביר"ד סי' קנא, שכתב שאסור למכור לגויים בהמה גסה (ודין זה ודאי נאמר בכל הגויים, מחמת מלאכתה בשבת), ואח"כ כתב: "אסור לתת להם מתנת חנם".

47. כך מתבקש מכך ששני הדינים נלמדו מאותו פסוק, "לא תחנם", וראה לעיל הערה 42.

המאירי במקומות אין ספור הוא היותם "גדורים בדרכי דתות ונימוסים". כך למשל הוא כותב (ע"ז כב ע"א ד"ה והמשנה הראשונה):

וכבר התבאר, שדברים הללו נאמרו לאותם הזמנים שהיו אותם האומות מעובדי האלילים והיו מזהמים במעשיהם ומכוערים במידותיהם, כענין האמור בקצת כמעשה ארץ מצרים... אבל שאר אומות שהם גדורים בדרכי הדתות ושהם נקיים מכיעורים שבמדות הללו, ואדרבה שמענישים עליהם,⁴⁸ אין ספק שאין לדברים הללו מקום להם כלל כמו שבארנו, וכבר נכפל זה הרבה בדברינו כדי שלא תצטרך לכמה דחקים שאתה מוצא בחידושיך ובתוספות ללא צורך.

המאירי סובר, כנראה, שההבדלה הגדולה בתורה בין ישראל לגוי נעוצה בעיקרה בהבדל ההתנהגותי, שהגויים שטופים ברצח וגזל וזימה, כמתואר בגמ' (ע"ז למשל ע"ז כב ע"ב). לכן, גוי שמתנהג בצורה תקינה בעניינים שבין אדם לחברו – ראוי ליחס שונה.⁴⁹

אמנם במקומות ספורים נראה, שהמאירי סובר שהנצרות איננה ע"ז כלל, כגון בסנהדרין (סב ע"ב ד"ה גדולי הרבנים): "שבזמן הזה מיהא רוב העולם מכוונין בשבועותיהם לשם בורא העולם ואין כאן ע"ז, ואע"פ ששבועין לפעמים בשם קצת מתים מהם חשובים אצלם מ"מ אין תופסין אותם בשם אלהות ואין כאן ע"ז".⁵⁰ וראה במאירי בב"ק (קיג ע"א ד"ה נמצא), לענין השבת אבדה וטעות גוי: "כל שהוא מעממין הגדורים בדרכי הדת ועובדי האלוהות על איזה צד, אע"פ שאמונתם רחוקה מאמונתנו, אינם בכלל זה, אלא הרי הם כישראל גמור לדברים אל".

48. האינקויזיציה הנוצרית בזמנו הענישה עונש מוות על משכב זכור.

49. ראוי להעמיק יותר בדברים. ההבדל בין תורת ישראל לבין ע"ז איננו מתמצה בתפיסה התיאולוגית על מהות הא-ל, אלא גם בשאלה: מה הציפיות של הא-ל מן האדם? עובדי ע"ז ראו את אליליהם כישויות שמתענינות בעצמן בלבד, והציפיה שלהן מן האדם היא הפולחן אליהן, ובני אדם עשו זאת, אפילו באמצעות הקרבת בניהם ובנותיהם, כדי לשכך את "זעם האלים". התורה, להבדיל אלף אלפי הבדלות, דורשת מן האדם להיות מוסרי, ומציבה במקום מרכזי בעבודת ה' את התנהגותו של האדם עם חברו, וגם המצוות שבין אדם למקום לא נועדו לשרת את ה', אלא לרומם את האדם. מבחינה זו, הנצרות והאיסלם ירשו מן היהדות את העיקרון הבסיסי הזה, ויש בהן התייחסות להתנהגותו האישית של האדם, ובכך הצעידו את האנושות צעד חשוב קדימה, בהשוואה לע"ז הפרימיטיבית.

50. על השיקולים השונים בהגדרת הנצרות כע"ז, ושיטת הרמב"ם בדבר, ראה אצל הרב דוד פיקסלר, מסכת ע"ז עם פירוש הרמב"ם, עמ' ט-יג.

13. האם שיטת המאירי התקבלה בפוסקים?

הדבר פשוט, שדעת המאירי הינה דעת יחיד ממש, וכל הראשונים והשו"ע ונושאי כליו החילו על גויי זמנם את רוב ההלכות שאמורות בש"ס ביחס לגויים. בחתם סופר ("קובץ תשובות" סי' צ), כותב על שיטת המאירי (ע"פ המובא בשמו בשטמ"ק בב"ק קיג ע"א) בחריפות רבה: "הפסק בשם הרב המאירי מצווה למוחקו, כי לא יצא מפה קדשו, והוא דעת האומרים לרשע צדיק באמונתו יחיה". המהרש"ם (ח"ה סי' מא) נוקט לשון מתונה יותר, שמדברי כל הפוסקים נראה שלא כמאירי, אלא שלכתחילה יש לחוש לדעתו, ולהמנע מהפקעת הלוואתו של נכרי בזה"ז.

הראי"ה, לעומת זאת, קיבל את דעת המאירי בעיקרה. הרב אמנם אינו מזכיר את המאירי בסוגיה זו של לא תחנם (המאירי למסכת ע"ז נדפס לראשונה בשנת תש"ד, לאחר פטירת הרב), אבל הרב הסכים לשיטתו הכללית של המאירי, כדבריו באגרות הראיה (ח"א אגרת פט): "שהעיקר הוא כדעת המאירי, שכל העמים שהם גדורים בנימוסים הגונים בין אדם לחברו – הם כבר נחשבים לגרים תושבים בכל חיובי האדם".⁵¹ כמו כן, הרצי"ה (בהערותיו למשפט כהן סי' סא) מציין לדעת המאירי בסוגיה.

14. האם המאירי כתב כך רק מפחד הצנזורה?

בשנים האחרונות הועלתה טענה בפי חכמים שונים, לפיה המאירי כתב את כל דבריו בעניין הגויים רק מחשש "עינא בישא", בעקבות שרפת התלמוד (בשנת ה'ד).⁵²

על תופעה זו של צנזורה עצמית בזמן הראשונים, יש ללמוד מדברי הבית יוסף (ח"מ סי' רסו) על אבדת גוי, שכתב:

51. אם כן, הסיום "בכל חיובי האדם" משמעו, שמדובר על דינים שבין אדם לחברו, ואולי לא על היתר ישיבתם בארץ. במקום אחר כותב הראי"ה (אגרות ד, אגרת א'סד): "והנה עניין שאומה שלמה [המוחזקת בהתנהגות מסוימת] א"צ [בירור פרטני בפני] ב"ד, ראיתי כהאי גוונא גבי דין גר תושב לאומות שבזה"ז, כמדומה שזוהי דעת המאירי שא"צ ב"ד". לפי דבריו כאן, אין במאירי ויתור על עניין האמונה בה' כתנאי לדיני ג"ת, אלא המאירי סובר כנראה שאמונתם איננה בגדר ע"ז ממש, ובצירוף התנהגות ראויה בעניינים שבין אדם לחברו – הרי הם מוחזקים כמקיימים שבע מצוות ב"נ.

52. עיין בספר "העקוב למישור" (עמ' לה-לו), שהסתפק בדבר. הרב דוד צבי הילמן (קובץ "צפונות" א, עמ' סה-עב) האריך בבירור הסוגיה, והביא את רוב הדוגמאות להלן ועוד רבות, ומסקנתו נחרצת, שכל דברי המאירי אינם אלא מחמת הצנזורה.

ומילתא דפשיטא שכל הגויים שוים בזה, בין עובדי ע"ז בין שאינם עובדים, דהא לאו "אחיך" הוא, ורבנו [הטור] שכתב "עובדי ע"ז" לאו דווקא. ואפשר דמשום דבארץ אדום היו המינים מבאישים ריחם של ישראל בעיני המלכים מדין זה וכיו"ב, וחכמי ישראל היו משיבין דלא נאמרו דברים הללו אלא בגוים שבזמן חכמי התלמוד שהיו עובדי הצלמים.

לאחר בדיקת דברי המאירי במקומות רבים, לא באתי לכלל הכרעה בשאלה זו. מצד אחד, מכמה בחינות נראה, שדברי המאירי נאמרים כמסיח לפי תומו: המאירי כותב זאת בעשרות רבות של מקומות, גם במקומות ש"אף אחד לא ביקש ממנו", באופן שאינו מתאים כלל לכתיבה מחשש עינא בישא. בכמה מקומות הוא גם מפרש בהתאם לכך את הגמרות, ואף שולל פירושים אחרים, מהם עולה מסקנה שונה לגבי הגויים בני זמנו (ע"ז ו ע"ב; כב ע"א). ועוד, המאירי בע"ז (כא ע"א ד"ה ובכל) כותב בפירוט, באילו דינים יש חילוק בין גוי שבזמנו לגויים שבזמן חז"ל ובאילו אין חילוק: "שכל שהוא מחשש שבת – אין בו חילוק בין א"י לחו"ל ובין עובדי האלילים לשאר האומות". כל זה אינו אופייני כלל לכתיבה מחשש עינא בישא. ובב"מ (עא ע"א), בסוגיית ריבית מגוי, בכל אריכות דבריו המאירי אינו מסייג את היתר הרבית לגויים שבזמן חז"ל, אע"פ שגם בנושא זה היו אוה"ע מונים את ישראל, וכפי שהאריך בזה האברבנאל בדברים כג.⁵³

מאידך, המאירי כותב את שיטתו גם לגבי כמה דינים, שבהם לכאורה לא שייך כלל לחלק בין גוי כזה לאחר: בעניין אבהות בגויים (יבמות צח ע"א) כותב המאירי: "זה שביארנו שאין אבות לגוי, לא מחשש שסתמן זונות הן... אלא אפילו היו שני אחים תאומים... כך הוא הדין כל שהוא מעובדי האלילים ואינו בגדר הדתות, הרי הוא כבהמה שאין חוששין בו לזרע האב כלל". ועיין גם בעניין אחריות על מקח שנלקח בערכאות (ב"ב מה ע"א); ואוכל נפש עבד גוי ביו"ט (ביצה כא ע"ב). ובכתובות (ג ע"ב) כתב: "והתמה ממקצת רבותינו הצרפתים... שלפי מה שראינו בנימוקיהם אירע להם בימים הקדומים מעשה באשת ישראל שנבעלה לגוי". ובפתיחה למס' אבות (ד"ה ואולי יקשה) כותב המאירי על ההבחנה בין סוגים שונים של דתות, שדתות השקר רוצות רק להסדיר את ענייני העוה"ז, ונראה בעליל שדבריו לקוחים מהרמב"ם במו"נ (ח"ב פרק מ), אלא שהמאירי כותב זאת על "הדתות הקדומות"!

53. אך יש לומר, שהיתר לקיחת הריבית מגוים נהג למעשה בהיקף נרחב, כידוע, ולא ניתן היה להתכחש לו.

סיכום

הראי"ה התיר מכירת קרקע למוסלמי בשעת הדחק, בצירוף כמה סברות מקילות: א. סמיכה על שיטת הראב"ד, שמקבלין ג"ת בזה"ז לעניין ישיבתו בארץ; ב. די בכך שגוי אינו עובד ע"ז כדי להתיר את ישיבתו, אם משום שבשעת הדחק יש לסמוך על שיטת ר' מאיר שבכך הוא נחשב ג"ת, ואם משום שלעניין היתר הישיבה בארץ אין צורך בכל תנאי ג"ת, ויש מעמד ביניים של ג"ת שאינו שומר שבע מצוות, שאין מצווה להחיותו אבל מותר להושיבו בארץ; ג. החזקה שהגוי אינו עובד ע"ז שקולה כקבלה בפני ב"ד.

הרב עובדיה יוסף שליט"א (קונטרס השמיטה אות יז) הלך בדרך זו ביתר תוקף, על פי דברי הרשב"א והמאירי, ואף כתב, שאילו היה הב"י רואה את דבריהם – היה חוזר בו ומתיר מתנת חנם לישמעאלי.

לענ"ד אין לזה מקום כלל: דעת הרשב"א אינה ברורה, כאמור; המאירי כתב את דבריו לא על ישמעאלים בדווקא אלא על כלל ה"גדורים בדרכי דתות ונימוסים", ושיטתו בכללה תמוהה ודחווה לרוב ככל הראשונים והאחרונים, וספק אם המאירי עצמו נתכוון לה; ויש לנו חבל ראשונים שהחילו את "לא תחנם" גם על ישמעאלים (רמב"ם, ריטב"א, מגיד משנה, כפתור ופרח ועוד), ולא מצאנו אפילו ראשון אחד שהגדיר אותם כגרים תושבים ממש. מדברי רוב הראשונים מתברר, שלעניין היתר הישיבה בארץ יש צורך בקיום כל שבע המצוות, וגם הקבלה בפני ב"ד היא עניין מהותי, והחזקה שהגוי אינו עובד ע"ז, או אפילו מקיים כל שבע מצוות, איננה תחליף לכך. נמצא א"כ, שלכל היותר יש מקום לסמוך על דעה יחידאית של המאירי (וזה תלוי בשאלה עקרונית, באיזו מידה ניתן להקל בשעת הדחק על דעת יחיד באיסור דאורייתא), אבל שלא בשעה"ד פשיטא שאין שום היתר למכירת הקרקע.

לפיכך נראה להציע למבצעי היתר המכירה, שבמקום למכור את הקרקע למוסלמי, יבחרו גוי המאמין בתורת משה ומקיים שבע מצוות ב"נ (מבין "קהילת בני נח", המתרבה בעולם, או מבין המועמדים לגיור), וב"ד יקבלוהו בתור ג"ת. באופן כזה, יש לנו היתר עכ"פ לדעת הראב"ד (והרשב"א שהסכים עמו), המתיר לקבל ג"ת שלא בזמן היובל לעניין ישיבתו בארץ.

ד. מכירה לזמן מוגבל

בגמ' בע"ז (כא ע"א) נאמר, שמכירת קרקע לנכרי אסורה מן התורה, ואילו השכרה אסורה מדרבנן, גזירה שמא ימכור. הדעת נוטה, שמכירה לזמן מוגבל

חמורה משכירות,⁵⁴ ואסורה לכל הפחות מדרבנן. אולם הראי"ה מחדש נקודה עקרונית: ה"חניה בקרקע" שנאסרה היא הקביעות (כלשון הרמב"ם הנ"ל: "שאם לא יהיה להן קרקע ישיבתן עראי היא"), ולכן, אע"פ שמבחינה מהותית במכירה לזמן הגוי הוא הבעלים על הקרקע, מבחינת "לא תחנם" אין בזה איסור דאורייתא. וגם מדרבנן לא נאסרה, שהרי לא אסרו אלא שכירות, והטעם, שמכירה לזמן היא דבר שאינו שכיח, ו"מילתא דלא שכיחא לא גזור בה רבנן".

הראי"ה (משפט כהן סי' סג) עמד על כך, שהבחנה זו בין מכירה קבועה לזמנית נסתרת לכאורה מסוגיה מפורשת. שנינו בע"ז (יט ע"ב): "אין מוכרין להם במחור לקרקע, אבל מוכר הוא משיקצץ. ר' יהודה אומר: מוכר הוא על מנת לקוץ". ובגמ' (כ ע"ב) מבואר, שר"מ חושש שמא הגוי לא יקוץ מיד, אלא ישהה את האילן בקרקע זמן מה, "ונמצא שנתן לו ישוב וחנייה בקרקע" (רש"י ד"ה משהי). ומוכח בגמ' (כ ע"ב "וצריכא" וכו', עיי"ש), שר' יהודה התיר משום שאינו חושש שמא יקרה כך, אבל מודה הוא, שאם הגוי ישהה – אכן יש בכך איסור, אע"פ שהמכירה היתה לזמן מוגבל! על כך משיב הראי"ה, שאפשר שאיסור זה הוא מדרבנן⁵⁵ (ולכן יש להתירו לצורך ישראל, ראה להלן). ואפילו אם הוא מדאורייתא, יש מקום לומר, שאילן שמשהה אותו ואח"כ קוצצו גרוע ממכירה לזמן מוגבל, שמכיוון שאילן המחור לקרקע נחשב כקרקע – כשהוא משהה ואח"כ קוצץ נמצא שקרקע זו נמכרה לנכרי לצמיתות, שהרי אילן זה לא יחזור לישראל.

תירוץ זה אינו מובן לענ"ד: אם מצד האילן אנו דנים – מה לי אם משהה או לא, ולמה ר' יהודה מתיר ע"מ לקוצצו? (וגם ר"מ אסר רק מחשש השהיה, ולא

54. ההבדל בין מכירה לשכירות אינו מבחינת משך הזמן שבו הלוקח משתמש בנכס, אלא בהגדרה העקרונית של בעלותו: במכירה הקונה הופך לבעלים על הנכס, ואילו בשכירות אין לשוכר אלא זכות שימוש, והמשכיר הוא הבעלים. במכירה לזמן מוגבל הקונה הוא הבעלים המוחלט לכל משך זמן המכירה (עיין הל' מכירה פכ"ג ה"ה), וזהו היסוד להיתר המכירה, שבכך הגוי נעשה הבעלים על הקרקע, ופקעה ממנה קדושתה לעניין שמיטה, מה שאין כן בשכירות, שאיננה מפקיעה את הקדושה (גמ' ע"ז טו ע"א).

ועיין בתוס' רבנו אלחנן בע"ז כא ע"א, שדן על מכירה לזמן מוגבל (לעניין האיסור להשכיר בית דירה לגוי אפילו בחו"ל, מחשש שיכניס לשם ע"ז), וכתב, שלמ"ד קניין פירות כקניין הגוף דמי – דינה כמכירה גמורה, ולמ"ד לאו כקניין הגוף דמי – ה"ז כשכירות. 55. מלשון רש"י הנ"ל לא משמע כך, אבל במאירי (ד"ה המשנה השמינית) מפורש כדברי הראי"ה: "אף פירות ותבואה ואילנות המחוברין לקרקע אין מוכרין להן, שמאחר שכל המחור לקרקע כקרקע דמי גזרינן הא אטו הא". אבל אפשר שמכירת הקרקע עצמה אסורה מדאורייתא.

מעצם מכירת המחובר), והרי כעת הוא מחובר לקרקע, וכשהוא מוכרו הוא כמוכר קרקע זו – האילן – לעולם! אלא על כרחך הבעיה בחיבור לקרקע איננה משום האילן, אלא משום האחיזה בקרקע עצמה, וזו אינה לצמיתות, ואעפ"כ נאסרה! ואם נאסרה אפילו כשהמוכר התכוון שהגוי לא יאחז בקרקע, ורק הגוי מעצמו השתתה והתעסק בקרקע, ק"ו שיש לאסור כאשר מוכרים לו את הקרקע עצמה לזמן כלשהו!

עוד הוכיח הרא"ה מהרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (ל"ת רכז), בביאור הלאו (ויקרא כה, כג): "והארץ לא תמכר לצמיתות", שכתב:

כי כאשר נצטוינו בגופותינו הנמכרים לגוים שאין להם קנין הגוף בנו... ושונוציא אותם מידו ביובל, שנאמר ויצא ביובל הוא ובניו עמו... כן הוזהרנו בנחלת הארץ... שיזהר שלא תמכר הארץ לצמיתות והוא למי שיחזיק בה ולא ינהוג בה דין יובל עמנו בגוים... לפי שהארץ שלו יתעלה... ולא יחפוץ להושיב בה אחרים זולתנו.

ובחינוך (מצוה שלט) הביא דברי הרמב"ן והוסיף: "ואם התנה הגוי להחזירה – מותר לו". מכאן הסיק הרא"ה שמכירה לזמן מוגבל מותרת.

יש להעיר, שנראה שכוונת הרמב"ן והחינוך לגר תושב בלבד, שמותר למכור לו אבל לא לצמיתות. הרי בודאי כוונת הרמב"ן גם לג"ת, הן ממשמעות לשונו וסברתו, שכל מי שאינו נוהג דין יובל – אין למכור לו לצמיתות, והן מהשוואתו למכירת גופו של ישראל לעבד לגוי, שהרי "ויצא ביובל" נאמר גם על ג"ת: "ונמכר לגר תושב עמך או לעקר משפחת גר... ויצא בשנת היובל" (ויקרא כה, מז-נד).⁵⁶ וא"כ מסתבר, שלעניין מכירת הקרקע מדובר רק על ג"ת, שאם לא כן, מה בין היתר ישיבתו של ג"ת לבין עובד ע"ז? לשניהם מותר למכור לזמן מוגבל, ולשניהם אסור לצמיתות! וגם מכך שהרמב"ן בכל אריכות דבריו שם לא מזכיר את "לא תחנם" נראה שאין שייכות בין הלאוים, ו"לא תמכר לצמיתות" אינו בא להגדיר את "לא תחנם", אלא זה בג"ת וזה בעובד ע"ז.⁵⁷ ואם כנים הדברים הרי זו ראייה לסתור, שאפילו בג"ת לא הותרה אלא מכירה לזמן מוגבל, הא בעובד ע"ז – נאסרה לגמרי מדאורייתא.

56. כך הוכיח אבי מורי הרב ישראל אריאל שליט"א (במאמרו "ישראל – גוי אחד בארץ", קובץ צפיה ג, עמ' 157).

57. הרצי"ה עצמו (בהערותו למשפט כהן ס' סג) כתב כעין זה, שלא תחנם נאמר בעובד ע"ז, ואפילו במכירה זמנית, ואילו "לא תמכר לצמיתות" נאמר בגוי שאינו עובד ע"ז, שבו הותרה מכירה לזמן; וזה כדעתו הנ"ל, שיש גדר ביניים בין עע"ז לבין ג"ת. אבל מדברי הרא"ה בסוגיה זו נראה שהבין בדעת החינוך, שהיתר המכירה לזמן הוא אפילו בעובד ע"ז.

הראי"ה מצטט את לשון החינוך "ואם התנה העכו"ם להחזירה מותר", ונראה שנמשך אחרי הלשון בדפוסים הרגילים "שלא נצמית הארץ ביד עכו"ם... לא תמכר למי שיחזיק בה לעולם וזהו העכו"ם... ואם התנה העכו"ם להחזירה מותר לו", שלנוסח זה מפורש שההיתר אפילו בעובד ע"ז. אבל במהדורות המדויקות (של מוסד הרב קוק ושל מכון ירושלים) הנוסח "גוים", וניתן לפרשו על גר תושב, והוא דבר הלמד מעניינו.

ראיה נוספת לכך שמכירה זמנית אסורה מדאורייתא, עכ"פ לדעת הרמב"ם, ממש"כ בהל' ע"ז (פ"י ה"ו), ש"לא ישבו בארצך" מחייב למנוע מעובד ע"ז אפילו ישיבה זמנית ומעבר בארץ. כאמור לעיל (פרק ב), נראה שלדעת הרמב"ם "לא תחנם" ו"לא ישבו בארצך" קשורים זה לזה, אלא ש"לא ישבו בארצך" מחייב פעולה מעשית להרחקת הגוי, באופן שאפשרי רק בזמן שיד ישראל תקיפה. ממילא, לעניין גרימת המשך ישיבתו בארץ נראה שגם חניה זמנית אסורה.

ה. מכירה לצורך חיזוק היישוב היהודי

באיסור מתנת חנם מצאנו, שהאיסור נאמר דווקא כאשר הנתינה נעשית לטובת הגוי, ולא כשיש לישראל תועלת מכך (תוס' ע"ז כ ע"א ד"ה רבי; רמב"ן ור"ן בגיטין לח ע"ב). מכאן למד הראי"ה (משפט כהן סי' נח) להיתר גם מכירת קרקע לטובת ישראל.

אמנם אין הדברים דומים, משום שהאיסור במתנת חנם אינו משום שיש פגם בהמצאות חפץ זה ביד הגוי, אלא הפגם הוא בכך שהנתינה מביעה חיבה לעובד ע"ז, וכשהנתינה נעשית משיקול של טובתו של ישראל – הרי אין בכך חיבה. לעומת זאת במכירת הקרקע, עצם מציאות הקרקע ביד הגוי היא הפגומה, וטובתו של ישראל לכאורה אינה משנה זאת (השגת החזו"א שביעית סי' כד).

נראה שהדגש בדברי הראי"ה אינו על כך שיש בדבר תועלת לישראל, אלא על כך שיש בזה תועלת לחיזוק יישובם של ישראל בארצם, ונמצא שמצד מגמת איסור לא תחנם, עקירת עובדי ע"ז מהארץ, יש כאן רווח. וזהו היסוד המשותף לאיסור מתנת חנם ולאיסור מכירת קרקע: יש לבחון את המעשה לא בצורתו החיצונית אלא במהותו, וכשם שבמתנת חנם אנו מתחשבים בכוונת הנותן וקובעים על פיה את מהות המעשה, כך במכירת קרקע אנו מתחשבים בתוצאה הסופית של המעשה, ולא במעשה הרגעי של העברת הקרקע לבעלות הגוי. טעמו של דבר, שהתורה עצמה בניסוח "לא תחנם" קובעת את עיקרו של האיסור על טעמו ותוצאתו הסופית, החניה, ולא על פעולת המכירה (האריך בזה הרב פרנק, הר צבי יו"ד סי' קכג). ראיה לתפיסה זו מלשון המאירי (ע"ז יט ע"ב ד"ה המשנה

השמינית): "שאינ מוכרין להם גופו של קרקע, מפני שצריכין אנו לזזהר שלא נהא אנו גורמים להושיבם בקבע בינותינו". וכאן הרי לא זו בלבד שהמכירה תועיל לחיזוק היישוב היהודי בכללו, אלא אפילו קרקע זו עצמה שאותה אנו מוכרים – תשוב בסופו של דבר לידי ישראל. ולא עוד, אלא שאפילו בזמן היותה מכורה לגוי הרי מכירה זו הינה רק מבחינה משפטית, ומבחינה מעשית הישראל ממשיך לעבוד בה בהיתר, כך שאין לגוי שום חיזוק וקביעות בקרקע כתוצאה מכך.

1. מכירה מחמת אונס

בכפתור ופרח (מהדו' לונץ עמ' קסז-קסח) חידש, שמותר למכור קרקע לגוי כשיש הכרח בדבר, כגון שנצרך לכסף ואינו מוצא ישראל שיקנה ממנו את ביתו.⁵⁸ ולמד זאת מהמשנה בגיטין (מז ע"א), האומרת: "המוכר שדהו לנכרי", שמשמע ממנה שיש אופני היתר בדבר, וכן בירושלמי בע"ז (פ"א ה"י): "הא במקום שנהגו למכור – מוכר לו אפילו בית דירה". הכו"פ מביא דוגמא לכך ממה שמצאנו שהותר מפני אונס לחון על עובדי ע"ז ולתת להם מתנת חנם (עיין תוס' ע"ז כ ע"א ד"ה רבי). כיו"ב כתב גם ב"הלכות א"י" המיוחס לטור (דין קדושת הארץ, סעיף ו), אבל התנה זאת בעני הצריך דמים למזונותיו, "דאין לך דבר שעומד בפני פיקו"נ". הרא"ה (משפט כהן סי' ס-סא) מזכיר את דבריהם כסניף להיתר מכירת הקרקע.

סברת הכו"פ אינה מובנת: הרי חייב אדם לתת כל ממונו כדי שלא לעבור על לאו, ואיך יתכן להתירו מפני אונס ממון שאינו גובל בפיקו"נ?! ושמא יש להסביר זאת כך: כאמור, תכליתו של איסור "לא תחנם" היא במגמה הכוללת, ביעור עובדי ע"ז מהארץ. נדבך נוסף בהבנת המצווה, שזוהי מצוה ציבורית (כמו תחילת הפסוק "לא תכרות להם ברית"), וממנה נגזר חיוב על כל יחיד ויחיד, שלא למכור את אדמתו לגוי, ככל מצוות ציבור, שאחריותה מוטלת על כל יחיד בחלקו.⁵⁹ וירדו חז"ל לסוף מגמתה של תורה, שאין האיסור בכל פעולה ופעולה

58. בתחילה כתב: "וכן נמי אם הוא בעיר שרובה ישראל ואנסוהו זוזי ואין שם ישראל שיקנוהו אפילו בזול", ומשמע שאם ישראל מוכן לקנות בזול – אסור למכור לגוי; אבל בהמשך כתב: "ואם יכול למכור לגוי ביוקר וימכרנו לישראל בזול ה"ז משובח", אבל אינה חובה. וכנראה הדבר תלוי בהפרש המחירים ובמידת אונסו למעות.

59. בעניין אחריותו של כל יחיד במצוות ציבור, יש ללמוד מדברי החינוך (מצווה תא, על הקרבת קרבן התמיד): "והיא מן המצוות שהן מוטלות על הציבור, ויותר על הכהנים, ואם שמא חס ושלום יתרשלו בה שלא להקריבם בכל יום – ביטלו עשה זה, והשגה נתלית על כל עדת בני ישראל היודעים בדבר, אם יש כח בידם לתקן בשום צד".

של מכירה, אלא בתוצאה הכללית הנובעת ממנה, והיא קביעותם של עובדי ע"ז בארץ. אולי נכון אף לומר, שהכתוב מסר לחכמים לקבוע מה חלקו של כל יחיד במצווה זו, ומה צריכה להיות תרומתו למאמץ הכללי למנוע חניית עובדי ע"ז. לפיכך, התירו חז"ל מכירת קרקע בשעת אונס, שאל"כ שמא ימנעו ישראל מלרכוש נכסים באזורים המיושבים בגויים, מחשש שהנכס יהיה כאבן שאין לה הופכין. כך ניתן לישב את דברי הכו"פ, אם כי כמובן עדיין זהו חידוש גדול הטעון ראיה.⁶⁰

בפאת השלחן (סי' א ס"ק מ) הפריך את ראיותיו של הכו"פ: המשנה בגיטין מדברת על מי שמכר את שדהו בעבירה, כמ"ש רש"י שם (מז ע"ב ד"ה וסברי; ועי"ש ב"חידושים מכת"י" בריטב"א שבהוצ' מוסד הרב קוק: "קנסוה רבנן למוכר... כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ומוכר שדהו לגוי ועבר משום לא תחנם").⁶¹ הירושלמי "במקום שנהגו למכור" אין כוונתו למקום שיש אונס (ומה עניין "מנהג" אצל אונס?), אלא כפירוש תוס' (ע"ז כא ע"א ד"ה אף, וכן בעוד ראשונים), שהכוונה לחו"ל. הירושלמי מדייק מלשון המשנה: "אף במקום שאמרו להשכיר לא לבית דירה אמרו", שהאיסור להשכיר לבית דירה נאמר דווקא במקום שיש איסור מכירה והיתר השכרה (דהיינו ארץ ישראל לדעת ר' יוסי וסוריא לדעת ר"מ, עי"ש במשנה), אבל במקום שהמכירה מותרת – מותר אפי' לבית דירה.⁶² ההיתרים במתנת חנם מפני צרכים מסוימים אינם ראיה כלל, מפני

60. בהשוואה לסברת הראי"ה לעיל, להתיר את המכירה בשמיטה מפני שהיא גורמת לביסוס היישוב היהודי, החידוש כאן הוא בתרת: א. בהיתר המכירה הקשר בין המכירה לבין חיזוק היישוב הוא ישיר ומובהק; ב. בהיתר המכירה אותה קרקע עצמה שנמכרת היא זו שחוזרת לבעלות ישראל, ואותו אדם שמכר למעשה ביסס את אחיזתו בה, ולא כדברינו, שהותר לפלוני למכור את קרקעו כי בחישוב כללי זה יאפשר את חיזוק היישוב. למרות כל זאת, כתב הראי"ה שאין לנו לומר כך מדעתנו להתיר איסור דאורייתא, אלא רק במקרה שבו ה"לא תחנם" הוא מדרבנן.

ראיתי לחכם אחד, שניסה לבאר את דברי הכו"פ באופן אחר, שלדעתו הלימוד מלא תחנם לאיסור מכירת קרקעות הוא אסמכתא בעלמא, וחז"ל שאסרו הם שהתירו במקום אונס. אולם בכ"פ עצמו (עמ' קסח) כתב, שאין לוקים על מכירת קרקעות משום שזהו לאו שבכללות, הרי שלדעתו זהו איסור דאורייתא.

בכו"פ במהדו' בהמ"ד להלכה בהתיישבות (ח"א עמ' קצד הערה 189) הובא בשם החזו"א, שהכו"פ התיר רק במקום פיקו"נ; ותמוה, א"כ למה טרח הכו"פ להביא ראיות להיתרו?

61. יש להוסיף, שגם הרישא במשנה שם "המוכר עצמו לעכו"ם" היא איסור, עיין הל' עבדים פ"א ה"ג.

62. ונראה ש"מקום שנהגו למכור" היינו שנהגו להכריע כר' יוסי להתיר מכירה בסוריא, והדוגמא בירושלמי לעניין זה, "בורסקי בצידן", מסייעת לפירוש זה, עיין לעיל הערה 7. ובריטב"א (כא ע"א) ציטט מהירושלמי "הא במקום שאמרו למכור".

שיסוד איסור מתנת חנם הוא הרחמים על הגוי, כאמור, וכשהמתנה ניתנת מסיבות אחרות – לא שייך לאסור.

יש להביא ראייה כנגד הכ"פ מהירושלמי בדמאי (פ"ו ה"א, ובקיצור בע"ז פ"א ה"ט), שם נחלקו ר' יוחנן וריב"ל בשאלה, האם מותר להשכיר שדה בא"י לגוי במקום שאין ישראל מצויים שם, ואם לא ישכירנה – תעמוד בורה. מסקנת הירושלמי שהדבר מותר, כפי שר' יוסי התיר בסוריא (ונראה מהירושלמי, שר' יוסי התיר להשכיר בסוריא רק מטעם זה, שאין ישראל מצויים שם), ויש ללמוד מכאן היתר להשכיר במקום אונס. מאידך, משמע מהמחלוקת על השכרה, שבמכירה האסורה מדאורייתא אין כל היתר, אפילו במקום הפסד גדול (כן הקשה הגר"ז מלובלין, בעל "תורת חסד", בתשובתו המובאת בשו"ת זכר שמחה, סי' רטו, אות ב).

סיכום ומסקנות

דעת הרב, שבמכירת הקרקע לגוי לצורך הפקעתה ממצוות שמיטה אין איסור לא תחנם, מכמה פנים: מצד הקרקע – בזה"ז בטלה קדושת הארץ מדאורייתא, גם לעניין איסור לא תחנם. מצד הגוי – במוסלמים אין איסור לא תחנם, משום שדינם כגר תושב לעניין היתר ישיבתם בארץ, ויש קולא נוספת בגוי שכבר יש לו חנייה בארץ. מצד עצם המכירה – משום שהיא לזמן מוגבל, ומחמת אונס, ולצורך חיזוק היישוב היהודי בקרקע זו עצמה. חלק מטעמים אלו (קדושת הארץ; גדר המוסלמים; מכירה מחמת אונס) שנויים במחלוקת הפוסקים, והרב מסתמך עליהם כסמיכה על דעה מקילה בשעת הדחק. טעמים אחרים (כגון ההיתר בגוי שכבר יש לו חנייה) הם סברות מחודשות, שאין להם מקור ברור בפוסקים.

המסקנה העולה לענ"ד מברור סוגיה זו, שרוב ככל טעמים אלו מוקשים מאד:

א. פשטות הגמ', שהאיסור מדאורייתא בזה"ז, ולדעת כמה ראשונים הוא אינו תלוי כלל בקדושת הארץ. גם לדעת הרמב"ם, שכנראה תולה את האיסור בקדושת הארץ, הרי הקדושה מדאורייתא בזה"ז. ולא מצאנו שום ראשון שנוקט שקדושת הארץ בטלה לעניין איסור לא תחנם.

ב. הקולא בגוי שכבר יש לו חנייה בארץ מוקשית מסברה ומסתמת הגמ' והפוסקים.

ג. רוב ככל הראשונים לא החשיבו את המוסלמים כגרים תושבים לעניין היתר ישיבתם בארץ, וכך הכרעת הפוסקים (ב"י ב"ח וש"ך). רק לדעת הרשב"א והמאירי יש מקום להיתר זה, ודעתם מסופקת. לפיכך, עדיף למכור את הקרקע לגוי המאמין בתורת משה ומקבל עליו בפני בי"ד שבע מצוות, ובדרך זו יש לנו היתר ברור עכ"פ לדעת הראב"ד.

ידוע לי שהצעה מנומקת ברוח זו אכן הועברה לגורמים הנוגעים בדבר לקראת שמיטת תשס"ח. התשובה שנתקבלה היא, שההצעה במקומה, אבל הרבנות מעדיפה למכור לגוי מסוים ששירת בצה"ל שירות משמעותי וידוע כנאמן למדינה, כדי לוודא את גמירות הדעת של המדינה במכירת הקרקע.

ד. היתר המכירה לזמן מוגבל מוקשה מסוגיית הגמ' על מכירת אילן על מנת לקצו, ומדברי כמה ראשונים.

ה. הכפתור ופרח אכן התיר מכירה מחמת אונס ממון, וסברתו אינה ברורה, במה נשתנה לאו זה מכל התורה, שחובה על אדם למסור כל ממונו כדי שלא לעבור על לאו. בפאת השולחן חולק עליו ודחה את ראיותיו, ומוכח מהירושלמי כדעת פאת השולחן.

נמצא, שנותרה לנו סברה אחת חזקה להשען עליה, והיא, שמכיוון שהמכירה לצורך הפקעת הקרקע ממצוות שמיטה נועדה לחזק את אחיזתם של ישראל **בקרקע זו עצמה** – הרי זה חלק ממגמת המצווה. ואמנם אין לנו לדרוש טעמא דקרא מעצמנו ולגזור ממנו השלכות מעשיות, אבל כאן התורה עצמה, בלשונה "לא תחנם", מגדירה את האיסור מצד תוצאתו הסופית, נתינת חנייה וקביעות לגויים בארץ ישראל.

על פי האמור, נראה שאין מקום כלל ללמוד מהיתרו של הרב לשום מקרה אחר, אלא אם כן יתקיים בו התנאי האמור, שהמכירה משרתת את אחיזתם של ישראל באותה קרקע.